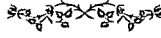

YERLİ KALARAK MODERNLEŞMEK: MEKTEPLE MEMLEKET ARASINDA BİR MÜTEFEKKİR VE VÂİZ OLARAK ÂKİF

Fatih M. ŞEKER*

Özet:

Mehmed Âkif asırların biriktirdiği hemen her şeyin tenkit edildiği modernleşme asırlarında, mevcut imkânların nasıl muhafaza edilebileceğine dair arayışlar içine girerek pek çok şeyi bir vaizin retoriğiyle meydana serer. Zaten devleti ve dini kurtaracağı düşünülen fikirler, devrin retoriği haline gelen şeylerdir. Yegâne meselesi, o günü aşmak olduğu için modernleşme ile İslam arasında bir uzlaşmanın gerçekleştirilmesi gerektiğini varsayar, yerli kalarak modernleşmenin imkânlarını yoklar. Böylece mensup olduğu dünyaya yaklaştığı nispette oradan uzaklaşmanın, uzaklaştığı nispette de oraya dönmenin çarelerini arar. Devir tarafından vazedilen meseleleri, İslamî bir perspektiften hareketle çözüme kavuşturmaya çalışır. Zaruretlerin sevgiyle yönelmek zorunda kaldığımız bu dönemde nelerin kaybedildiği değil nelerin kazanılması gerektiği öne çıktığı için teklif edilen her düşüncenin geleneksel değerler bakımından neye mal olacağını tartışmaz.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Âkif, İslam, Modernleşme, Vaiz.

Modernizing while keeping local value: Between school and hometown Akif as an intellectual and Muslim preacher

Abstract:

Mehmed Akif who lived in the periods of modernization when almost everything which was accumulated through the ages was criticized, held the rhetoric of a Muslim preacher who searched for ways to preserve existing opportunities. These ideas that are regarded as protecting the state and religion have, at the same time, been the things that have become the discourse(rhetoric) of that period. Since his uni-

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

que preoccupation was to go beyond his own period, he assumes the necessity of realizing a compromise between modernization and Islam. Thus, he not only departs from the world that he belongs to, but at the same time, proportionately gets closer to it. He tries to find solutions to matters which arise during his era through the use of an Islamic perspective. In this period, driven under the influence of necessities, where new value systems or things which are won, seem more prominent than those which are lost, he does not discuss the cost of each idea offered in terms of traditional values.

Key Words: Mehmed Âkif, Islam, Modernization, Preacher.

Giriş

Osmanlı'nın geldiği âlemlerle yöneldiği dünya arasındaki mesafenin açıldığı modernleşme çağında fikir hayatımızı dolduran isimlerden biri de mütefekkir-şair Âkif'dir. O Osmanlı'dan Cumhuriyet'e açılan kapılardan birisidir. Yakın zamanlara kadar dünyanın üç büyük kıtasına hâkim olan, altı yüz küsur senelik saltanatın evvela Afrika'dan sonra Avrupa'dan çekildiği ve Asya'ya hapsolacak kadar küçüldüğü bir dönemde pek çok düşünür kendisini mutlak yürünmesi icap eden bir yolun başında bulur. Osmanlı İslam tasavvurunun klasik manzarasını değiştiren modernleşme tecrübesi, hayatın muvazenesini sekteye uğratar, yenilik arzuları hayata hâkim olur. Bu yenilik arzularına karşı sığınaklardan biri de vaizlerin dünyasıdır. Hâliyle sohbetin koyulaştığı vaaz meclisleri ve kürsüleri aktüelliğini bir şekilde sürdürür. Muhtevayı inşa eden unsurlar ne kadar farklılaşırsa farklılaşsın vaziyet budur. İslam algısında çok iyi görüleceği üzere muayyen bir sınıra kadar modernleşmenin yuttuğu adamlardan olduğu görülen Âkif de nizamını nizamsızlıktan alan modernleşme devri vaizlerindedir. Biz bu denememizde, intikal devrinin duyuş ve görüşlerine bir çeşit kaynak vazifesi gören bir şair-mütefekkeri, vaiz haline getiren muharrik sebepleri kurcalayarak, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan güzergâhın belli başlı özellikleri üzerinde yoğunlaşmayı deneyeceğiz. İstiklâl Marşı şairini tetkik etmenin bir devir üzerinde derinleşmek anlamına geldiği izaha gerek duymayacak derecede ortadadır.

Şahsiyetinin Ana Hatları

Âkif bu topraklara ait hususiyetlerin muhafaza edildiği bir yer olan Fatih'te 1290/1873 senesinde, "içindekilerin bir vakit namazlarını kazaya bırakmadıkları", tavanları secdeyle kubbeleşen, selamlığın kapı aralığından ibaret olduğu bir evde doğar. Fatih Camii ve Âkif'in dünyaya geldiği ev birbirinin müştemilatıdır. Cami evin

selamlık dairesi, ev de caminin harem tarafıdır.¹ Anne tarafı Buharalı, baba tarafı Arnavut olan Âkif, Rumeli ile Türkistan'ı şahsında buluşturur. Böylece o Doğu, Batı ve İslam dünyasının merkezinin bir sentezi haline gelir.²

Nakşî şeyhlerinden Hacı Feyzullah Efendi'nin müridlerinden olan³ babası Temiz Tâhir Efendi, Fatih müderrislerindedir. Bu demektir ki Âkif ikbali, ilmin saltanatında tadacaktır. Bir müderris çocuğu olması hasebiyle Safahat'ta kendisi için Hocazâde ifadesini kullanır. "O, benim hem babam, hem hocamdır. Ben ne öğrendimse babamdan öğrendim" diyerek bu ocağa olan borcunu vefa yokuşunu düzlemeden ikrar etme ihtiyacı hisseder. İbadetin vecdini, zevkini ve heyecanını âbid ve zâhid insanlar olan anne ve babasının vücut verdiği aile atmosferinde tadar. Dindar ve saf bir muhitin çocuğu olan Hocazâde, tevarüs ettiği bu birikimi zamanın tabii bir neticesi olarak şeklen az çok tadil etmekle beraber, ömrü boyunca, hayatının ilk devrinde aldığı terbiyenin esası ve ruhundan asla uzaklaşmaz. Kelânullâhla ünsiyeti çocuk denecek yaşta başlar, erken başlayan bu ünsiyet onu ileride Kur'an şairi ve mütercimi haline getirecektir. Âşığı olduğu Kur'an tercemesinde "işin içinden asgarî vebal ile yakayı kurtarabilirsek Allah'ın bahtiyar kuluyuz" sözü, her şeyden önce yaptığı işin uhrevî boyutunu düşündüğünü gösterir. Ferid Kam onun için "Kur'an-ı levh-i mahfuzda okur gibi okurdu. Bu kuvvetli iman onda yüksek bir seciye husule getirmişti" derken⁴ aynı gerçeği ifade eder.

Âkif'te kendi kendini yetiştirmek esastır. Bu yüzden her zahmete katlanmaya hazırdır. Haliyle asıl tahsili hususi sayılabilir. Sırf kendi gayretiyle ve doymak bilmeyenecessüsü ile pek çok hocanın rahle-i tedrisinde diz çöker, ilim meclislerine devam eder. Bu sahadaki şöhretleri tanır, onlarla münasebet peyda eder ve dost olur. Böylece yolunu belirler. Demir hafız olan Âkif'in Arapça hocası Halis Efendi'dir. Fatih Camii'nde ikindiden sonra Selanikli Esad Dede'den⁵ Hafız Divanı, Gülistan ve Mesnevî gibi klasikleri okur, bunlarla yetinmez, dost meclislerini de ilim mahfili haline getirir. Hayatı okuyup öğrenmek ve okutup öğretmekle geçer. O verdiği hususi derslerde hem talebe hem de hocadır. Talebesi Mehmed Ali'ye yazdığı manzumede-

1 Âkif'in doğduğu ortamı olduğu gibi aktarmaya gayret eden isim Mîdhat Cemal Kuntay'dır. bkz. *Mehmed Âkif*, İstanbul 2001, s. 198, 279.

2 bkz. Sezai Karakoç, *Mehmed Âkif*, İstanbul 1996, I, 18.

3 Babasının söz konusu Nakşî şeyhine intisabı ile ilgili olarak bkz. Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı 1357/1938, I, 558.

4 a. g. e., I, 393.

5 Nakşî-Mevlevî Esad Dede talebesi Akif'in şahsında tasavvufa mesafeliymiş gibi duran bir çehreye gömülürken diğer talebesi Ahmed Avni'de tasavvufu idealleştirilen bir hüviyete bürünür.

ki “sen benden okurdun seni, ben senden okurdum” mısraı⁶ öğretirken öğrenen, öğrenirken öğreten adamın terennümleridir. Pederî Tahir Efendi’den okuyan⁷ Âkif, Hacı İbrahim Efendi’den talim eden Şevket Bey’le mekteb-i Sultani’de Hacı Zihni Efendi’ye talebelik yapan Naim Bey’le beraber Arapça okumayı sürdürür.⁸ “Ulema-dan değilim, şeklime aldanmayınız”, dese de⁹ yolu eskilerin yoludur. Bir taraftan camilerde ve ders halkası oluşturdukları ortamlarda Arap ve Acem dillerinde İslamî ilimleri esaslı bir şekilde öğrenirken, diğer taraftan da mülkiye idadisine devam eder, eğitimini baytar mektebinde tamamlar, sonradan muhalifi olacağı II. Abdülhamid’in yenilediği maarif sisteminde yetişir. Süleyman Nazif her ne kadar, “medreseden götürdüğü hamûle-i i’tikâdın bir zerresini bu mekteplerde bırakmadan ve bilakis burarlardan îmânına mâye-i takviyyet alarak cidâl-i hayata” atılır hükmünü verse de¹⁰ Âkif sadece ve sadece, hayatına ve faaliyetine istikamet veren fikirlerin adamı olarak kalmayacak, onları devletin almış olduğu siyasi vaziyet karşısında yeniden şekillendirecektir.

Devrin kudretli adamlarından bazısının himayesine mazhar olsa da hayatı boyunca samimi bir mahviyet içinde yaşayan ve bütün servetini yelek cebinde taşıyan Âkif, zaafı görmemeyi iyi bilen bir karaktere sahiptir. Cakadan başkalarında bile utanır. Kuvvet şımarıklığı ise en iğrendiği şeydir. Sözü ayağa düşüren siyaset gürültüleri ve dedikodularını hiç sevmez. Dostluğu demirden leblebidir. Kainatın muallimine âşık,¹¹ dini bütün bir Müslümandır. Rumeli şivesine hayran, orta boylu, cengâver gövdeli, kara top sakallı, (bitmiyor gibi) geniş alınlı, parlak kara gözlü, temiz yüzlü, vücudu mütehakkim çizgilere sahip atlet bir adamdır. Yüzünün uzunluğu sakalında kaybolur. Gülmesinde bir teessürün rikkatini taşır ve tebessümü göz bebeklerinde toplanır. Mühtez, asabi, zeki ve insan yüzü kadar manalı olan sesi haşmetli ve saltanatlı olsa da şahsı ile ilgili hususlar konu edilince aciz bir sükût olur. Tane taneliğini kaybetmeyerek çabuk bir şekilde konuşur ve konuşurken ellerini kullanmaz. Nef-

6 Mehmed Âkif, *Safahat*, haz. M. E. Düzdağ, İstanbul 1999, s. 474.

7 Âkif’in babası Tahir Efendi hocaları olduğu için 7-8 yaşından itibaren hayatı İbnülemin Mahmud Kemal Bey’le beraber geçer. İbnülemin: “Bir aile efradı gibi birbirimize merbut olduk. Senelerce kemâl-i ihlas ve meveddet ile birlikte yaşadık. İncinmedik, incitmedik” der. Balıkesirli Hasan Basri Çantay, *Âkifnâme (Mehmed Âkif)*, İstanbul Ahmed Sait Matbaası 1966, s. 14-16.

8 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 177.

9 Mehmed Âkif, *Safahat*, s. 163.

10 Süleyman Nazif, *Mehmed Âkif*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1991, s. 8.

11 Midhat Cemal Kuntay, şâirin bu hususiyetini bilhassa kaydetme ihtiyacı hisseder: “Hastalığını bilmiyor sanacaktım. Fakat biliyordum ki geçen yıl Beyrut’ta iken bir dostuna: Karaciğerim fena demiş, sonra yaşını düşünerek teselli bulmuştu: Ne mutlu bana, Peygamber’imin yaşında öleceğim”. *Mehmed Âkif*, s. 177.

sini horlarken âdeta melâmîleşir. Okumayı en çok sevdiği nefes “Ben melâmet hırkasın kendim giydim eğnime” mısrasıdır. Rindçe hal ve vaziyeti içinde, uzak mazi-lerin temizliğini taşır. Çok zaman fesi kalıpsız, pantolonu ütüsüz, boyunbağı gelişi-güzel bağlanmış gezer. Çizme biçiminde, fakat yumuşak deriden hususi surette yaptırdığı mestleri vardır. Pantolonunu paçalarının içine koyar. Mestleri dizlerine kadar uzar. Tevazua bürünmüş bir kalender sadeliği ile Babîâli yokuşunda onu görenler, ibtidâî mekteplerden birinde Kavâid yahut Dürr-i Yektâ hocası zannederler. Safahat müellifinin hüviyeti işte bu mahviyet içindedir. Nureddin Topçu bütün bunları “vakar dolu bir alın, hayâ dolu bir çehre; şiddet dolu bir bakış, iman dolu bir sine” ifadeleri etrafında toplarken, aslında suretin sîrete şehâdet ettiğini ortaya koyar. Ferid Kam “ben onun kadar samimi bir adam görmedim” derken, Âkif’i tüm Türkiye’nin etrafında toplanabileceği vasıflara sahip olarak gören Hüseyin Cahid de “hayatını daha büyük bir şiir buluyorum” der.¹² Yakın dönem fikir hayatımızın belli başlı isimlerinden olan Emrullah Efendi, İbnülemin Mahmud Kemâl Bey, Rıza Tevfik, Yusuf Akçura, Mîdhat Cemal, Eşref Edib, Hüseyin Kazım, Ferid Kam, Nâim Bey, Hoca Hayret gibi mizaç ve meşrep itibarıyla bir araya gelmesi pek de mümkün olmayan bütün bu isimlerle aynı masa etrafında buluşmak kolay değildir.

Beslendiği Kaynaklar ve Yaslandığı Güzergâh

Âkif’in beslendiği kaynakları bir kül olarak göz önüne getirince onun kaynak mefhumunu olabildiğince genişlettiği görülür. O bütün bu menbalara gitmekle bir vaizin zihninde otorite fikrinin ne kadar ehemmiyetli olduğunu ortaya koyar ve bu tarafıyla başka bir zamanın yadigarı olduğu hissini bırakır. Kur’an mütercimi olarak bilinen şair aynı zamanda Maârif Vekâleti adına Dîvanü Lüğâtî’t-Türk’ü de terceme eder.¹³ Mensubu olduğumuz dünyaya çok yabancı birtakım tecrübeler ister istemez boyun eğmek zorunda kaldığımız bir dönemde, “maâzellâh, saltanât-ı Osmâniyye’nin, hilâfet-i İslamiyye’nin devrilmesi, bütün cihân-ı imanı sarsacaktır” diye haykırır.¹⁴ Âkif’in fikirlerinin zemini ve çerçevesini oluşturan unsurlara buradan gitmek gerekir. İslam düşüncesinin klasik zamanlarını dolduran mütefekkirler içinde onun kendisini bulduğu ve sevdiği isimlerin başında Selçuklu Türklerinin vücut verdiği siyasi yapı içinde İslam fikriyatının nasıl hazmedilebileceğinin müşahhas örneklerini

12 Sûret ve sîretini tasvir eden ifadeler için bkz. Mîdhat Cemal Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 15-16, 21, 28, 62; Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 262, 334; M. Emin Erişirgil, *Mehmed Âkif: İslâmî Bir Şâirin Romanı*, Ankara 1956, s. 6, 71, 110; Nurettin Topçu, *Mehmed Âkif*, İstanbul 1970, s. 23.

13 Çantay, *Âkifnâme (Mehmed Âkif)*, s. 29.

14 Mehmed Âkif, “Nasrullah Kürsüsünde”, Sebilürreşad, 25 Teşrinisani 1336, 15 Rebiülevvel 1339, c. 18, aded. 464, s. 256.

sergileyen Gazzâlî ile Mevlana gelir. Bunu, can dostlarının “Gazzâlî’nin kudreti önünde eğilir, Mevlana’ya bayılırdı” şeklindeki şehâdetlerinde¹⁵ görmek mümkündür. Süleymâniye Kürsüsü’nde verdiği vaazda “hiç benim imanım ile Gazzâlî’nin imanı bir olur mu? Elbette olmaz. Ben hazıra konmuşum. O hazret ise, ömrünü mücahede ile geçirmiş” diyerek¹⁶ güç ve kudret devşirilmesi gereken klasik mütefekkir tipi olarak İhyâ müellifini görür. Fikirlerinin iç mekanizmasına tesir eden Mevlana ise kronolojik olarak bakıldığında onun düşünce yapısında hayatının sonlarına doğru hak ettiği yeri bulur. Mısır’da inzivaya çekildiği dönemde “buna bir ömür lazım” dediği Kur’an’ı Türkçeye terceme işiyle meşgul olurken, rüyada kendisine ihsan olunan Mesnevî nüshasına hemen o sabah kavuşur, bu klasiği şerhleriyle birlikte okur ve en iyi anlayan şârih olarak Ankaravî’yi görür. “Hazreti Mevlana’nın en gâmız, en mücerred mesâili mahsûsat dâiresine indirmekteki kudretine” hayran olan¹⁷ Âkif, Mevlana’yı Mesnevî’inde mürşid olarak görürken, Divan-ı Kebir’inde çok kuvvetli bir şair olarak bulur. Bunlara kendisine karşı ruhunda büyük bir incizab duyduğu İbn Fârız ile Fuzûlî’yi ve hayranı olduğu Feyzi Hindî’yi de eklemek lazımdır.¹⁸ Bütün bunların yanında onun fikrî arka planını dolduran ve en çok tesiri altında kaldığı isimler arasında hususi yer, perestîşkârane bir hürmet beslediği, Şark’ımızın rûh-i kemâlî¹⁹ ve üstad-ı irfân şeklinde vafsettiği Sa’dî’ye aittir. Bazı makalelerin altına Sa’dî nam-ı müstearıyla imza atacak derecede ona meftundur. “Ben ki Attâr ile Sa’dî’yi okur, hem severim/Başka vadileri tutmuşlara ancak söverim” diyen Âkif, bu hayranlığını Bostan ile ilgili olarak “bu kitâb-ı mübîni kim bilir kaç defa hatmettim. O vakte kadar okumadığıma kim bilir ne kadar pişman oldum” diyerek ızhar eder. Orada kalmaz; bu sözünü “ben Sa’dî’den insanlığa hizmet etme yolunu öğrendim... Firdevsî’yi ne yapayım? Altmış bin beyitlik Şehnâme’si Bostan’ın yedi sekiz beyite varan iki hikâyesi kadar insaniyete hizmet edebilmiş miydi?” diyerek²⁰ taçlandırır. Ona göre Bostan ve Gülîstan’ın müellifi hem lisan hem de bulduğu konular itibariyle Fars şairlerinin en büyüğüdür.²¹

Âkif’in modern dönemde beslediği isimler arasında ise hakkında müstakil bir makale yazdığı Cemâleddin Efgani ile eserlerini çevirme ihtiyacı hissettiği Muham-

15 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 207; Çantay, *Âkifnâme*, s. 250.

16 Mehmed Âkif, “Hutbe ve Mev’ıza-üçüncü mev’ıza”, *Sebilürreşad*, 7 Şubat 1328, 14 Rebiülevvel 1331, c. 9-2, aded 232-50, s. 406.

17 Mehmed Âkif, “Hasbîhâl”, *Sırat-ı Müstakîm*, 16 Haziran 1327, 3 Recep 1329, c. 6, aded. 147, s. 258.

18 Mehmed Âkif, “Musâhabe”, *Sırat-ı Müstakîm*, 15 Nisan 1326, 18 R. Âhir 1328, c. 4, aded. 86, s. 131.

19 *Safahat*, s. 63.

20 Mehmed Âkif, “Sa’dî”, *Sırat-ı Müstakîm*, 25 T’sâni 1326, 5 Zilhicce 1328, c. 5, aded. 118, s. 227-228.

21 Erişirgil, *Mehmed Âkif: İslâmcı Bir Şâirin Romanı*, s. 59-60.

med Abduh,²² Ferid Vecdî, Abdülaziz Çaviş ve Said Halim Paşa gibi isimler öne çıkar. Burada Muhammed İktbal için “o, asrımızın Celâleddin-i Rumîsidir” hükmünü verdiğini de hatırlayalım. “Âkif fikrine uymayan eserleri ne terceme eder ne de okur. Bu itibarla tercemeleri de onun fikirleri demektir”. Eşref Edib’e göre o Abduh ve Afgani hayranıdır.²³ Onun ayetlerin tefsiri ile ilgili kaleme aldığı bazı yazılarda Abduh’a atfen görüşlerini ortaya koyması Eşref Edib’i destekler mahiyettedir. Âkif’in görüş zâviyesinde Efgani’nin en muhalled eseri Abduh’tur. Nasıl ki Şinasi millete en muazzam hizmet olarak Namık Kemal’i yetiştirdiyse Efgani de İslam âlemine en kıymetli yadigâr olarak Abduh’u bırakmıştır.²⁴ Eşref Edib’in verdiği bu hükme Sezai Karakoç’un itirazları vardır. Ona göre “Âkif’in, bu düşünürlerin tesiri altında kalışı mübalağa edilmiştir. O, âdeta, bu fikir adamlarının ortaya attığı fikirlerin Türkiye’deki bir müdafii, o ekollerin bir şairi gibi gösterilir. Hâlbuki Türkiye’de yeni İslam düşüncesinin doğuşuyla öbür ülkelerde doğuşu apayrı şartlara bağlı olmuştur”. Payitahttakiler çekirdekten yetişmedir. Ötekilerde ise sistem ve düşünce İslamcılığı hâkimdir. Bu nedenle denilebilir ki Mehmet Âkif, fikirlerini, bu düşünürlerden çok, sokaktan, aileden, klasik kültürden, toplumdan, devletin sarsıntılı halinden ve nihayet kendinden alır. Onların tesiri, kendisinde İslam fikrini doğurmaz, esasında var olan ideali geliştirmeye ve beslemeye yarar. Bu bakımdan arada, bir tâbîlik münasebeti değil, belki bir paralellik vardır. Onları tercüme etmesi, kendi tezini savunmada kullanılan çalışmalardan ve yeni nesli yetiştirme vasıtalarından ibarettir. Böylece o çağdaş İslam düşüncesiyle Türk-İslam düşüncesi arasında bir köprü kurma imkânına kavuşur. Yoksa gerek Muhammed Abduh’un esas tezinin, gerek İktbal’in tezinin esas köklerinin, Âkif’in şiir ve düşüncelerinde hemen hemen izini bile bulmak mümkün olmaz. Aradaki benzerlikler, XX. yüzyıl başlangıcındaki İslam düşüncesinin ortak tarafları ve genel çizgileridir. Aralarındaki en büyük farksa, Âkif’in İslam ruhunu canlandırmak istemesine karşılık Mısır bilginlerinin İslam’ın genel sistemine yeni bir yorum getirmeye çalışmalarıdır.²⁵ Mısır’da gelişen fikirlerin meşrutiyet devrinde Osmanlılar üzerinde tesiri olduğu gibi İstanbul’daki fikir cereyanlarının da Kahire’de

22 Âkif zaman zaman kütüphanesinden adını heyecanla söyleyip heyecanla dinlediği, dahası meftun olduğu Pastör’le birlikte Abduh’un resimlerini çıkarır, dudağında ince tebessümle bu resimleri dalar. (Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 21.) Onda Abduh’la Pastör iki sembol isimdir. Dinî cephesi Abduh etrafında toplanabilecek islah-tecdit eksenli fikirlere bakarken ilmfî cephesi Pastör’e yani Batı’ya bakar.

23 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 250; *Safahat*, s. 458.

24 Mehmed Âkif, “Cemâleddin Efgânî”, *Sırat-ı Müstakîm*, 13 Mayıs 1326, 17 C. Evvel 1328, c. 4, aded. 90, s. 207.

25 Karakoç, *Mehmed Âkif*, I, 20-21.

ve Ârap âleminde iz bıraktığını tahmin ettirecek deliller eksik değildir.²⁶ Nitekim fikrî terbiyesini biyoloji ile yapan İslamcı Âkif'in garpçılığını daha ziyade Cevdet Paşa'nın devamına benzetenler ve bu itibarla eserini medeniyetçi kelimesiyle ifade etmenin daha doğru olacağı kanaatinde ısrar edenler de vardır.²⁷ Kur'an şairi olan Âkif'e göre Kur'an nâsiri Cevdet Paşa Şarkın en son temsilcisi olarak bir devrin en ucunda ayaktadır. Onun, Paşa'nın ilmüne meftunluğu ibadet hürmeti alır, onu seveni sever, sevmeyenden de tiksindir.²⁸ Âkif'le Cevdet Paşa arasındaki fikrî irtibatın mahiyeti bir tarafa,²⁹ burada verilmesi gereken hüküm bellidir: Şairin fikrî cephesini yöğüran hâle İstanbul'da odaklanır, o eserlerini payitahttaki fikrî tecrübenin tesiri altında kaleme almıştır. Nitekim Âkif'in besleyip beslendiği akranı sayılabilecek isimlerle intikal ettiğimizde bu hükmü destekleyebilecek mahiyette pek çok şey bulunabilir. Belki de esas şair oradadır. Yeni bir hayatın ve istikbalin müjdesi olan bu düşünürlerin başında bir şiirini ithaf ettiği, Cevdet Paşa'nın da bir dönem hamisi olan Şeyhülislam Hersekli Ârif Hikmet gelir. O Hersekli'yi ümmetin Sa'dî'si olarak vasfeder. Emrullah Efendi'nin sohbetlerinden istifade eden Âkif'in etkilendiği hocalardan biri de Avrupalıları bihakkın anladığını düşündüğü³⁰ yine bir başka Hersekli olan, Jöntürk Hoca Kadri Efendi'dir.³¹ Abduh'la Hüseyin Cîsr'e muâdil tuttuğu Manastırlı'yı bu diyarın en mütebahhir âlimi olarak gören³² Âkif'in akranları arasında kafasındaki ideal mütefekkir tipi hem şarkı hem de garbı tanıyan, hem Hayyâm'ı hem Schopenhauer'u okuyan, hem Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'yi hem de Spinoza'yı tedkik eden, Mevlana'ya âşık olduğu kadar Hind felsefesindeki hakikatleri de hürz-i cân edinen" yâr-ı cânım, üstad-ı hakîmim dediği Ferid Kam'dır.³³ Safahat'ta şerhlerle neyzen bakan Âkif, Darülfünun'da metinler şerhi dersi okutabileceğine Ferid

26 Erişirgil, *Mehmed Âkif: İslâmci Bir Şâirin Romanı*, s. 7.

27 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal*, İstanbul Dergah Yayınları 2001, s. 89-90.

28 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 241-242.

29 Meselenin bu cephesini sorgulayan değerlendirmeler için bkz. Fatih M. Şeker, "Osmanlı İle Cumhuriyet Arasında Sahih Bir Köprü: İbnülemin İçin Entelektüel Bir Portre Denemesi", *Kemâlî'l-Kemâl* içinde, haz. Fatih M. Şeker-İsmail Kara, İstanbul Dergah Yay. 2009.

30 Mehmed Âkif, "Nasrullah Kürsüsünde", *Sebilürreşad*, 25 Teşrinisani 1336, 15 Rebiülevvel 1339, c. 18, aded. 464, s. 250.

31 Paris'de II. Abdülhamid'e muhâlif ve firari olarak yaşayan bu zât "Genç Türklerin ileride Abdülhamid'e rahmet okutacak derecede fena olacaklarını söyler durur". Yahya Kemal, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1975, s. 56.

32 Mehmed Âkif, "Ya Hasraten Ba'de Hasretin ale'l-Müslimîn", *Sebilürreşad*, 20 Kanun-ı Evvel 1328, 23 Muharrem 1331, c. 9-2, aded: 225-43, s. 300.

33 Mehmed Âkif, "Hasbîhâl", *Sırat-ı Müstakîm*, 16 Haziran 1327, 3 Recep 1329, c. 6, aded. 147, s. 258.

Bey'i inandırabilmek için onunla kavgalar eder.³⁴ En çok sevdiği adamsa³⁵ bakiye-i selef şeklinde nitelendirdiği ve Hacı Baba dediği Babanzâde Ahmed Nâim Bey'dir. Öyle ki Elmalılı Hamdi Efendi ile beraber ilmüne itimad edip, sözlerini hüccet olarak gördüğü Naim Bey'in ölüm haberini alınca "cihan yıkılmış da ben altında kalmışım zannettim" deme ihtiyacı hisseder.³⁶ Sebilürreşad'da himâye ederek fikrî anlamda yetişmesini sağladığı M. Şemseddin Günaltay'ı "benim Şemseddinim" diye bağrına basar, onu tabî-i içtimâî olarak görür.³⁷ Müftü'l-enâm sıfatıyla tebcil ettiği İzmirli İsmail Hakkı da ona göre İslamî ilimlerin her kısmında at oynatan bir âlim ve muhakkiktir.³⁸

Düşünce Yapısının Belli Başlı Hususiyetleri

Mehmed Âkif'i anlayabilmek ve onun hakkında iyi hüküm verebilmek için hareket noktası olan ana fikri bulmak lazımdır. Modernleşen İslam tasavvuruna ait meseleleri ortaya koyan ve döneme damgasını vuran kelime ve kavramları icad eden o değilse de devre ait belli başlı hususları kendisi etrafında toplamak mümkündür. Onun vaiz profili devrin fikir tarihinden bağımsız ele alınamayacağına göre onun bu cephesinin mütefekkir kişiliğinden bağımsız olarak düşünülmesi mümkün değildir. Şairin fikrî şahsiyeti ile kürsüdeki siması kol kola yürür. Sosyal boyutlu şiirlerindeki dinî nağme ile dinî şiirlerindeki sosyal edanın birbirini beslemesi bununla alakalıdır. Vatanın doludizgin izmihlâle doğru gittiği³⁹ bu dönemde ilhad beşeriyetin yeni tanıdığı bir dindir.⁴⁰ Fikirlerini inşa ettiği modernleşme devrinde her şey devletin talihi üzerinde döner, İslam dünyasının yüzü çok başka tarafa bakar. Müslümanların tünel geçtiği, "devr-i azâb" dediği bu yılları⁴¹ idrak eden biri olarak Âkif de kemâlden sonra zevâlin gelmesini tabî görür.⁴² Arnavutluk'ta gürleyen topraklar, payitahta kadar gelir.⁴³ I. Murad'ı sırtında gezdiren tepeler Ferdinand'a rukû eder.⁴⁴ Adalet isteyenler müstakil bir çekirdek etrafında toplanıp toprak hakkı isteyerek ana bünyeden ayrılmayı talep ederler. Beraber yaşamaya niyetleri olmadığını ızhar eden her cemaat ce-

34 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 94.

35 Erişirgil, *Mehmed Âkif: İslâmcı Bir Şâirin Romanı*, s. 259.

36 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 111, 204, 235.

37 A. g. e., I, 16.

38 A. g. e., I, 19-20.

39 *Safahat*, s. 182.

40 A. g. e., s. 159.

41 A. g. e., s. 29.

42 A. g. e., s. 107.

43 A. g. e., s. 88.

44 A. g. e., s. 292.

binde ayrı bir vatan haritası ile ortaya çıkar, bazı Müslümanlar bile ana vatandan ayrılmanın peşine düşer.⁴⁵ Her an gelişen meseleler Müslümanlığı Âkif'in gözünde aynı zamanda sosyal bir yapıcı haline getirir. Devletin içine düştüğü çıkmaz nedeni ile hadiseler karşısında realite duygusu ile hareket etmek zorunda kalır. Çünkü Arnavud'u Türk'e, Türk'ü Arab'a, Arab'ı Lâz'a, Lâz'ı Kürd'e, Kürd'ü Çerkes'e, Çerkes'i Gürcü'ye sınımsız bağlayan ve aradaki cinsiyet tartışmasını ortadan kaldıracak tek rabıta dindir.⁴⁶ Birbirinden bu kadar farklı kavimleri aynı milliyetin altında tutan İslam'ı temelinden yıkacak zelzele ise kavmiyettir.⁴⁷ Bu görüşünü "hani, milliyetin İslam idi...kavmiyyet ne!" mısraıyla⁴⁸ dile getirir. Fikirlerini hemen herkesin anlayacağı ve zevk duyarak benimseyeceği bir edâ ve sadâ ile kaleme alır. Kullandığı dil halkın hayatında, inançlarında, göreneklerinde ve âdetlerinde yer alır. Her şeyi olduğu gibi görür ve gösterir. Bu yönüyle Türk Edebiyatında, şiirle düşünen, bu toplumun, bir ömür başından geçenleri şiirle anlatan Âkif kadar, hayatı şiire ve şiiri hayata sokmuş şair yoktur.⁴⁹ Hâliyle hedefi sehl-i mümteni olduğu için azami sadelik içinde azami güzelliği yakalamanın peşindedir.

İstikametini etrafın doldurduğu ile hareket ettiğini düşündüğü⁵⁰ Sultan II. Abdülhamid Han zamanında tayin eden Âkif'in kişiliğinde ailesi, yaşadığı mahalle ve semt, arkadaş ve hocaları, mensup olduğu millet, temasta bulunduğu memleketlerdeki fikir akımları etkili olmuştur. O İslam'ı babamdan öğrendim dese de memleketin içinde yaşayan, öteden beri memleketin hayatına karışarak yaşayan, dedemiz demlerinden arta kalan Müslümanlığın bu toprakları taşıyamayacağı kanaatinde. Dinin görenek haline gelmesine, "böyle gördük dedemizden" anlayışına karşı çıkar.⁵¹ Herkesin inandığı akideleri manalandıran ve dini şekillendiren hayat değiştiğine göre tedavüldeki İslam algısı artık hayatı nizamlayabilecek dinamizme sahip değildir. Onun bu fikirlerine dönemden geçerek intikal ettiğimizde hemen herkes tarafından bir şekilde bütün bu hususların gündeme getirildiği görülür. Akranları gibi o da bu fikirleri savunmak için mevcut vaziyeti yeter sebep sayar. Bu nedenle bir fikr-i sâbit haline ge-

45 Devrin psikolojik vesikası hükmündeki satırlar için bkz. Tanpınar, *Mahur Beste*, İstanbul Dergâh Yay. 1995, s. 112.

46 Mehmed Âkif, "Açık Mektub -Ebu'z-Ziya Tevfik Efendi'ye", Sırat-ı Müstakim, 18 Şubat 1325, 21 Safer 1328, c. 3, aded. 78, s. 409.

47 *Safahat*, s. 182.

48 A. g. e., s. 208.

49 Karakoç, *Mehmed Âkif*, I, 33, 42.

50 *Safahat*, s. 426.

51 A. g. e., s. 172.

tirdiği terakki, tekâmül, atâlet, hürriyet,⁵² istibdat⁵³ gibi kelime ve kavramlar etrafında dinî otorite fikrinin geçmişe bakan kısmını gerilere itmek zorunda kalır.

O şapkaya giden sürecin fesin ilanıyla başladığı kanaatinde olsa da⁵⁴ onun kurta-ncı bir şey diye bu kavramlar etrafında oluşan ve toplanan fikirlere bağlandığı görü- lür. İslam ile Müslümanlığı birbirinden ayırır. Hattâ “Müslümanlık nerde, bizden geçmiş insanlık bile!” diyerek⁵⁵ daha da ileri gitme ihtiyacı duyar. İçine düşülen çık- mazın kaynağı İslam’dan uzaklaşmak olduğuna göre çareyi “alalım neş’et-i İslam’a yakın bir devri” mısraında göreleceği üzere⁵⁶ tekrar oraya dönmekte bulur.

Mızraklı, Kara Davud gibi klasikleri “yaşını başını çoktan almış eserler” olarak nitelendiren⁵⁷ Âkif’e göre Müslümanların ibadetleri hemen hemen birer bid’at şekli- ne girmiş vaziyettedir.⁵⁸ Fala, rüyaya, bazı sayıların ve günlerin uğursuz olduğuna inanmaz, türbelere bağlanan düğümlere tutulur; Kur’an’ın hastalara ilaç diye okun- masına, ayetlerin ölümlere üflenmesine kızar.⁵⁹ Asıl hayatı inşa eden örf ve âdetleri mahkûm etmekten çekinmez. Bu selefi damara rağmen Âkif’in devirde en çok ürk- tüğü şeylerden biri de bir adamın alınına Vehhabi damgasının yapıştirılmasıdır. Ka- dîm dostu Hüseyin Kazım doğrudan Vehhâbîliği savunan fikirleri ortaya koyarken⁶⁰ Âkif devri içinde bunu âdeta müstakil bir mesele haline getirir ve şöyle der: “Vehhâ- bîlik bir mezheb-i mahsûsun ismi olmakla beraber Arabistan’ın birçok yerlerinde dinsiz tanınan yahut öyle tanıtılmak istenilen adamlara verilir bir payedir”.⁶¹

-
- 52 Hürriyetin ilan edildiği dönemde türlü adlarla çıkan sayısız gazete memlekete bol bol ayrılık tohu- mu atar. Âkif memleketin yıkılışını hürriyetin bu tarafında arar, hürriyetin ahlâkî bir eleştirisini de yapmak zorunda hisseder. bkz. *Safahat*, s. 181.
- 53 Pek çok akranı gibi Âkif’in kıdemli dostlarından Süleyman Nazif de “istibdat dediğimiz ve fart-ı nühüsetiyle beraber, aradan çok geçmeden, tehassürler, telehhüflerle aradığımız devre” gibi ifâde- leriyle eski döneme olan hasretini dile getirmekten çekinmez. Süleyman Nazif, *Mehmed Âkif*, s. 29.
- 54 Yakup Kadri ve M. Emin Erişirgil’e görüleceği üzere Cumhuriyet’e giden süreçte fes şapka kadar önemlidir. İsmet Özel’e göre ise politik değişikliğe paralel manzara değişikliği bu topraklarda devamlı olarak karşılanan bir şeydir. Sarıklar ve kavuklar yerini feslere, fesler şapkalara bırakmıştır. (Cuma Mektupları, İstanbul 1998, I, 32). Sarıklı milletidir milletin başında belâ!” diyen Âkif “bildiğimiz sarığı hiç sarmadı. Yalnız sarıksız bir fesin altında dar bir cüppe ile idâdiye devam etti. Fakat sarığa daima hicran duyardı. Hayri Efendi şeyhülislam olup da sarık sarınca, Âkif bana: Bak, sarık ne güzel şey, Hayri Efendi’ye ne kadar yaraştı diyordu”. Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 200-201.
- 55 *Safahat*, s. 310.
- 56 A. g. e., s. 190.
- 57 Mehmed Âkif, “Hasbihal”, Sebülürreşad, 3 K. Sani 1328, 8 Safer 1331, c. 9-2, aded. 227, s. 336-337.
- 58 Mehmed Âkif, “Hasbihal”, Sırat-ı Müstakim, 17 Haziran 1326, 22 C. Âhir 1328, c. 4, aded. 95, s. 290.
- 59 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 310. Bu vadede dört halife devrinden örnekler verir: Araplardan biri uyuza tutulmuş develeri için Hz. Ali’den dua istemiş, o da uyuza karşı en me’sur duaların katran kadar tesirli olmayacağını söylemiştir. Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 271.
- 60 Bu konuda *Osmanlılar ve Vehhâbîlik* isimli çalışmamıza bakılabilir, İstanbul Dergâh Yay. 2007.
- 61 Mehmed Âkif, “Hasbihal”, Sırat-ı Müstakim, 20 Mayıs 1326, 24 C. Evvel 1328, c. 4, aded. 91, s. 222.

Müslümanlığı şehamet ve gayret dini olarak gören Âkîf'e göre bu dinin tarihteki başarısının sırrı azim ve tevekkül kelimelerinde yüklüdür.⁶² Tevekkül meşru bir gaye ve maksada doğru yürürken hiç bezginlik getirmemek, Allah'ın yardımının tecelli etmesinden emin olarak durmaksızın ilerlemek, faziletlere kahramanca teşebbüs etmek demektir. İslam'ın ilk devrinde fetihleri mümkün kılan bu anlayışın irtibatlı olduğu bir başka kavram da kaderdir. Kader anlayışında Allah'ı ücretli bir hizmetli derekesine indiren ve ataleti meslek haline getiren insanlar kendilerini Allah, Allah'ı da kul haline getirmektedirler. Kader şartların mevcut olmasıyla mümkünatın a'yanda zuhûra gelmesidir. Bu perspektifte ye's, ümitsizlik ve atalet mahzâ küfürdür.⁶³ Bununla beraber o, zulmet ile nûru Allah'ın yarattığından, takvâ ile fücûru O'nun verdiğiinden bahsetme ihtiyacı duyar. Noktayı "bir fâilin icbârî bütün gördüğüm âsâr" diyerek koyar. Kader ve kaza meselesini akılla çözümlenmeye çalışır, neticede gelip tasavvufa sığınır.⁶⁴

"Bir Avrupalı gibi çalışır. Bir Avrupalı gibi iş bilir" ifadesinde de görüleceği üzere⁶⁵ bu güzergâhta Âkîf'in ölçüsü Avrupa'dır. Bir başka ifadeyle hedef Müslüman kalarak modernleşmektir. İdeal örnek Batı'yı topyekûn almayan Japonlardır.⁶⁶ Çünkü onlar "hem Avrupalı oldular, hem Japon kaldılar".⁶⁷ Bizim de Japonlar gibi garbı muayene edip gümrükte tetkik ederek almamız gerekir.⁶⁸ Bu noktada Âkîf aradığı adamı hem şarklı hem de muasır malumatı olan Nâim Bey'in şahsında bulur.⁶⁹ Fatin Hoca'yı nitelendirmesinde görüleceği üzere onun için kıymetli mütefekkir olmanın en önemli vasfı hem İslamî ilimleri tahsil etmiş hem de garbın en yüksek ilimlerinde sivrilmiş olmaktır. Vaktiyle İslam medreseleri böyle âlimler yetiştirirken çeşitli sebeplerin etkisi ile böyle müspet ilimlerle donanmış ulema yetiştiremez hale geldikten sonra zaaf ve inhitata sürüklenmiştir.⁷⁰ Batılı olmayı hedefleyenlerin bu hedeflerini temellendirecek bir mahiyete sahip olmadığından şikayetçi olan Âkîf, akıyla Avrupalı olmaktan bahsetse de ruhu ve hissiyle şarklıdır. Diğer bir ifadeyle bir şair olarak hisleriyle başka şeylere bağlı olduğunu düşündürtecek epey şey varsa da akıyla uzak iklimlere yelken açmanın lüzumunu duyar. Fakat ne kadar değişirse değişsin, geldiği noktada yine başa, mektepten memlekete döner.⁷¹

62 *Safahat*, s. 317.

63 *A. g. e.*, s. 265-266.

64 *Safahat*, s. 16.

65 Eşref Edib, *Mehmed Âkîf: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 227.

66 *Safahat*, s. 173-175.

67 Kuntay, *Mehmed Âkîf*, s. 138.

68 *A. g. e.*, s. 275; Âkîf Garblılardan edebiyatta da sanat yönüyle istifade edilebileceğini söyler.

69 *A. g. e.*, s. 144.

70 Eşref Edib, *Mehmed Âkîf: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 200.

71 İsmail Kara'nın çağdaş Türk düşüncesi sahasındaki yazıları döneme dolayısıyla da Mehmed Âkîf'e verilmiş açık veya gizli cevaplarla doludur. Âkîf üzerinden döneme yönelttiği tenkidler için özellikle bkz. "İslâm Modernizmi ve Âkîf'e Dair Birkaç Not", *Din İle Modernleşme Arasında* içinde, İstanbul Dergâh Yay. 2003, s. 198-211.

Hayat sürdüğü devirden memnun olmayan bir adam olan Âkif için yaşamak, ma-ziyi hasretle anmaktan başka bir şey değildir.⁷² Bunun için “Yarab, beni evvel getirey-din ne olurdu?” der. Mâziye karışan ve geçmişi düşündüren her hatıra onu hüzne bo-ğar. Ayrıldığı her şeyi varlığından bir parça olarak görür. Mâzide oturur, yatar, kalkar, yaşar. Yaşı arttıkça, bu şahsî mâziyi cemiyetinki ile karıştırarak sever.⁷³ Resmî anlam- da ulemadan olmayan Âkif’in medreselerle ilgili görüşünde de bu hasret çok belirgin- dir: Medreseyi o kadar sever ki son hastalığında, Midhat Cemal’e “bizde medreseleri en iyi anlatan Cevdet Paşa’dır. Tarihinin baş taraflarında bir yeredir. Oku!” ihtarın- da bulunur. Geçmişi inşa eden, Darülfünûn olan eski medreselere hasret duyarken bu- günkü medreselerden de ıstırab duyar. Çünkü bugün Buhârâ medreselerinde görüle- ceği üzere oralarda “on para etmez”, ne bu dünyada sorulan ne de ukbâda geçer fen- ler okutulur.⁷⁴ Bütün bu tenkitlere rağmen Âkif mevcut medreselerde yetişen Cevdet Paşa, Şehülislam Ârif Hikmet, Hoca Hayret, Ahmed Nâim Bey, Manastırlı İsmail Hakkı, Elmalılı Hamdi Efendi gibi isimlerin âlimliklerini teslim eder. Burada Ahmed Nâim Bey’in medreselerin son asrın ikinci yarısında hala Fıkıh’ta Âtîf Bey ve Abdul- lah Şakir Efendi’yi, Tefsir’de Manastırlı İsmail Hakkı ve Edebiyat’ta da Halis Hoca gibi büyük isimler vermeye devam ettiğini söylediğini de hatırlayalım.⁷⁵

İçtihat kapısı ile ilgili görüşlerinde de Âkif eski devirle yeni devir arasında gider gelir. Çünkü bir tarafta “renkten renge giren adamların elinde”⁷⁶ dinin maskara olma- ması için içtihat kapısı kapalı tutularak “anahtar ulemanın eline verilmiştir”.⁷⁷ Dün- ya kadar ulûm isteyen,⁷⁸ içtihat kapısının açık olduğunu ileri sürenlerle ilgili şöyle der: “Bu iddiada bulunanlar ise, dine ait hiçbir şey bilmezlerken şu içtihat kapısının anahtarını bize verin de istediğimiz lafı edelim diyorlar. Bir usta çingenenin yanında mengene başında, çıraklık etmedikçe eşek nalı bile yapılamazken din hakkında hiç- bir şey bilmeyenler acaba ne içtihat edecekler?”⁷⁹

72 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 288.

73 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 163, 318.

74 *Safahat*, s. 171, 432.

75 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 141.

76 Burada dönemin akışına göre fikirlerini değiştiren Ziya Gökalp gibi isimler kastediliyor. Âkif şu beyti bu nedenle yazmıştır: “Sabahleyin mütefelsif, ikindi üstü fakih/Sular kararı mı pek yosma bir edib-i nezih/Yarın müverrih; öbür gün siyasetin kurdu/Bakarsın: Ertesi gün ictihâda pey vurdu”. *Safahat*, s. 277; o bir başka yerde de Gökalp için şu hükmü verir: “Bizde felsefeyi hazmetmiş adam arama. Yalnız ben Halkal’da talebeyken Diyarbakırlı bir Ziya vardı, hazmeden adam onu gördüm”. Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 79.

77 Erişirgil, *Mehmed Âkif: İslâmcı Bir Şâirin Romanı*, s. 238.

78 *Safahat*, s. 277.

79 *Safahat*, s. 277.

Bir med cezir hâlinde geçmişle gelecek arasında gidip gelen Âkif'in perspektifinde sadece tenkîf cephenin ağırlığını hissettirmesini nasıl değerlendirmek gerekir? Bu sorunun muhtemel bir cevabını şairin bizzat kendi ifadelerinden hareketle çözümlayebiliriz. İnsanlar buldukları asrı daima kınarlar/yererler; kendi kusurlarını hep o biçarenin boynuna yüklerler! Bütün müspet vasıfları da yetişemedikleri asırlarla beraber gitmiş sanırlar. O Kur'an-ı Kerim'in Fetih Sûresi yirmi sekizinci ayetinden hareketle İslam'ın geçmişinden çok daha parlak bir geleceği olduğuna iman ederek ona göre çalışmanın en lüzumlu bir vazife olduğu kanaatindedir. Her dağılışın arkasından bir toplanışın geleceğine inanır, “nerdedir vâhası yâ Râb, bu serâbistanın?” diye haykırırken bile “sinemde imanım müebbed fecr-i sâdıktır” deme ihtiyacı hissederek. “Bendeniz zâhirciyim” diyen Âkif'inki kendine güvenen bir Müslümanlıktır. Bu kendinden emin tavrını, Abdullah Cevdet seviyesindeki adamların imanından bir şey kazanmayan Müslümanlık tabî ilhâdından da asla bir şey kaybetmez ifadesiyle⁸⁰ dile getirir. “On dört asırlık ananeyle on dört saatlik yeniliğin beraber yürümesini” isteyen⁸¹ ve kalemine kudreti hâlden, ilhamına gıdayı dünden alan Âkif bu anlamda hâle bürünen mazidir. Onun hem yeni hem de eski görünmesinin sebebi budur.⁸² Akıyla yöneldiğimiz güzergâha hitap ederken hissi ile mensup olduğumuz dünyanın sınırları içinde durur. Esasen sosyal bir insiyak halinde babadan oğula süregelen, her adımda bin bir şekle bürünerek ortaya çıkan zihniyeti toptan değiştirmek kolay değildir.⁸³ “Kelimelerin sabun gibi kaydığı fikir hayatımızda”⁸⁴ Ehl-i Sünnet akidelerine uygun bir cemiyet hayatı isteyen ve Müslümanlıkla modernleşme arasında durmadan gidip gelen bir rakkas gibi görünen Âkif, muayyen bir akidenin mü'mini olarak kalmayı başarmış, tarih karşısında hesabını vermek üzere topluma ait hayatın sorumluluğunu üzerine almıştır.

Tasavvufa Neyzen (!) Bakan Bir Sûfi Olarak Âkif

Âkif'in estetik tecrübesinin basamaklarını teşkil eden Safahat'taki yedi kitap üzerine verilen hükümlerde onun tasavvufî cephesi üzerinde ne derecede ısrar edilirse edilsin, şairin içtîmâî hayattan mistik hayata doğru yürüdüğünden bahsedilir. Nuredin Topçu'nun şu yorumlarında bu vaziyet çok aşikârdır: “Evvelce Âkif'in bir din felsefesi yoktu. Din anlayışı amiyane idi. Tevhidin yolu olarak mescitle minareyi

80 Mehmed Âkif, “Açık Mektub -Ebu'z-Ziya Tevfik Efendi'ye”, Sırat-ı Müstakim, 18 Şubat 1325, 21 Safer 1328, c. 3, aded. 78, s. 409-410.

81 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 274-275.

82 İsmail Habîb, *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1340, s. 653.

83 *Mahur Beste*, s. 98.

84 Tanpınar, *Yeni Adam*, nr. 168, 18 Mart 1937, I, 10-11; a. mlf., *Yahya Kemal*, s. 89.

gösteriyordu. Cemaatin ruhundan taşan hissî bir taşkınlığın vecdi içinde Allah'ı aradı. Gönüllerden çıkararak göklere tırmanan âmin sadâlarında İslam cemaatinin kurtuluş müjdesini duymaya çalıştı. İslam'ın azametini gözle görülür, katı bir manzara halinde bir gün fezada gerçekleşecek diye bekledi".⁸⁵ Odasına fotoğrafını asacak derecede büyük şaire hayran olan Topçu etrafında toplayabileceğimiz bu yorumların isabet derecesi, devamlı olarak sorgulanmayı beklemektedir. Safahat'ı bir küll olarak göz önüne getirdiğimizde onda vecd haline gelmiş bir Müslümanlık görülür. Allah her var olan şeyde tabîî olarak mevcuttur. "Gel ey bir tânecik Mâ'bûd, gel ey bir tânecik gâib, gel ey bir tânecik mevcûd" diyen Âkif'in bu vadideki hissiyatını verebilecek vasıftaki "serilmiş, secdemin inler durur yerlerde mi'râcî"⁸⁶ mısraı, aynı zamanda, şairin döneminde tasavvufun irtifâ kaybettiğini de gözler önüne sermektedir. O tasavvufa karşı devrin şartlarının tabîî bir neticesi olarak ne kadar neyzen bakarsa baksın,⁸⁷ Birinci Safahat'ta sûfî neşveye kayıtsız kalamadığını gösteren pek çok mısra vardır. Onlardan biri de "mülhid de senin kalb-i muvahhid de senindir/İlhâd ile tevhid nedir? Menşei hep bir" derken⁸⁸ Mevlana gibi konuşur, okuduğuna dair bir emâre görmediğimiz İbnü'l-Arabî'yi hatırlatır. Fâtiş Camii'ni Tûr-i Sînâ'ya benzetir. Cenab-ı Hak oraya tecellî eder.⁸⁹ Süleymaniye Kürsüsü'nde vecde gelip vahdete dalmaya, kesret âleminde uzaklaşarak, san'ati, masnû'u bırakarak yalnız Sâniî görmeye davet eder.⁹⁰ İnsan başlıklı şiirinde Şeyh Galib'in dilini kullanır. Zeminlerden ve semâlardan Rabbânî feyzin taşıdığını vurgular.⁹¹ Ona göre ezanla biçâre insanlar Allah'ın didârını görmüş gibi sermest olurlar.⁹² Her yıldız Allah'ın cemâlinden bir perdedir.⁹³ Kâinâta bu gözle bakan ve hiç şüphesiz mistisizmin sırrına sahip olan bir adamın tasavvufa karşı perhizkar bir tavrı öne çıkarmasını izah etmek kolay değildir. Mûsâ Kâzım Hoca ile Vâridât okuyan⁹⁴ ve ilhamlarını arş-ı âlâdan alan Âkif, tasav-

85 Topçu, *Mehmed Âkif*, s. 34, 90.

86 *Safahat*, s. 506.

87 Mesela şu mısralarında bu psikoloji çok belirgindir: "Sürdüler Türk'e tasavvuf diye olgun şırayı/Muttasıl şimdi hakikat kusuyor Sıdkı Dayı!" *a. g. e.*, s. 372.

88 *A. g. e.*, s. 19.

89 *A. g. e.*, s. 5.

90 *A. g. e.*, s. 162.

91 *A. g. e.*, s. 70.

92 *A. g. e.*, s. 101.

93 *A. g. e.*, s. 101.

94 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 53-54; Âkif "İslâm'a, söylediği gibi görünmemeyi, gördüğü gibi söylememeyi öğreten, en fenâ telakki edilecek bir şeyin orasına burasına kulp takarak iyi bir şeymiş gibi gösteren" Bâtinîlere karşı çıkar. Karşı çıktığı tasavvuf kisvesine bürünen ibâhîliktir. *Safahat*, s. 171; Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 207; Çantay, *Âkifnâme*, s. 250.

vufa mesafe koyduğu zamanlar bile vahdet-i vücûd şeklini alan bir dinî neşveye sahiptir. Yûnus'un âşikane sözleri onu vecd içinde bırakır, mest eder.⁹⁵ Kendisi için aslolan ilâhî temaşaya ulaşmaktır. Yûnus'un yaşadığı vuslatı arayan Âkif bunu şöyle tenrenüm eder: “Nedir mânası, mabud olmadıktan sonra, mihrabın/Rükûun, haşyeten, vecdin, bütün biçare esbâbın”. Yine Muallim Naci'nin baştanbaşa ses ve edâ olan “İlâhî hikmet-i icadı kim kimden sual etsin/ Müessir perdepuş-i Kibriya, asar hayrette” beytini “söylenebilecek sözlerin en güzeli, en yükseği” olarak görmesi⁹⁶ tesadüf olmadığı gibi onun hız aldığı prensiplerin mâhiyetini verebilecek karakterde görülebilir. İsmail Safa'nın edebiyatın en ücrâ köşelerinde kalan çok sevdiği şu beyti de onun bu tarafını vermesi bakımından dikkat çekicidir: “Gece vakti dağ dere iniyor/Sanırım bütün melekût ile”.⁹⁷ “Enbiyâ yurdu bu toprak, şühedâ burcu bu yer/Bir yıkık türbesinin üstüne Mevlâ titrer!” diyen Âkif, fikirleri itibariyle ne kadar seleff-meşreb bir vadiye akarsa aksın mensup olduğu dünyayı aşikâr hâle getirmekten kaçamaz. Döneme ilişkin hususiyetler ayıklandığında onun şahsiyetini eskiye ircâ etmek mümkündür. Ömer Fevzi Bey'e söylediklerinde bu durum çok belirgindir: “En büyük huzur ve zevki Karacaahmed mezarlıkları arasında dolaşmakta buluyorum”.⁹⁸ “Mâzi-i millet sendedir” dediği mezarlıklarda⁹⁹ varlıkların ilâhî kudret huzurunda secde ettiğini müşahade eder.¹⁰⁰ Babanzâde Ahmed Nâim'in de vefatından önce tesadüfen karşılaştığı Yahya Kemal'e eski dünyamızı inşa eden kıymetlere mesafe koyan düşüncelerinden dolayı tevbe istiğfar ettiğini ifade ile bu toprakların rûhâniyetinin tasavvufta gömülü olduğunu ima etmesi de aynı tavrın bir gelenek halini aldığını göstermektedir.

Âkif fitraten sûfidir, bir derviş çehresine sahiptir. Süleyman Nazif'in “samîm-i kalbinde hissetmediği hiçbir şey onun şiiirlerine karışmamıştır. Her duyduğunu yazmamış, fakat her yazdığını mevcûdiyyet-i mâneviyye ve maddiyyesini sarsacak sûrette duymuştur” ifâdeleri¹⁰¹ biraz da bunu ifade eder. Tasavvufî neşvesi mensup olduğu milletin kültürüyle doğrudan alakalıdır. Tanpınar'ın da dediği gibi “hemen herkesin bir tarikata sâlik olduğu, kendisini bir zincirin son halkası olarak ve bir şeyhin peşinde gördüğü zaman rahat ettiği o devirde”¹⁰² Âkif'in babası da bir tarîkattan,

95 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 194-196.

96 Erişirgil, *Mehmed Âkif: İslâmcı Bir Şâirin Romanı*, I, 34; Daima “Selimiye Câmii'nin sanatla dolu havasını doya doya teneffüs edemedim” diyerek orayı hasretle anar. *a. g. e.*, s. 68.

97 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 44.

98 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 199.

99 *Safahat*, s. 39.

100 *A. g. e.*, s. 42.

101 Süleyman Nazif, *Mehmed Âkif*, s. 27.

102 *Mahur Beste*, s. 163.

Nakşîlikten el almıştır. O babasının el aldığı tarikatın kurucusu olan Mevlana Şah Nakşibend'i "ekâbir-i ümmetten" biri olarak görür.¹⁰³ Babasının Nakşîliği, bu davada bir veli mesuliyetine sahip olduğuna inanan¹⁰⁴ Âkif'te, zaman zaman bir davranış haline gelir. Nurettin Topçu bu gerçeği şöyle ortaya koyar: "Neslimizin ruhunun doktoru o idi. Bedbaht bir nesil onu hastalarının başucunda, mezarlıkta, meyhanede, mahalle kahvesinde, hâsılı bütün sefaletlerinin yanında bulmuştu".¹⁰⁵ Halvet derencümen prensibinin Nakşîlerin sistematize ettiği bir tasavvuf istilâhı olmaktan öte, bu toprakların yapıcı taraflarını oluşturan müşterek kavramlardan biri olduğu Âkif'in şahsiyetinde daha bir belirginleşir. Bu hususta M. Cemal'in satırları dikkate değerdir: "Mehmet Âkif caddelerden daima kaçır; evine, işine tenhâ sokaklardan giderdi. Eğer caddeden geçmeye mutlaka mecbursa, gözünü bir meçhul noktaya diker, caddeyi kendi hesabına tenhâ sokak haline kordu".¹⁰⁶ Aynı dikkatleri bir Nakşî olan Abdülaziz Bekkine'nin müridi Topçu'da da görüyoruz: "Âkif'in inzivası halk içinde idi. O, cemaatin içinde çilesini doldurdu".¹⁰⁷ Yalnız Mısır'da inzivâya çekilirken halvet hayatını toplumdan uzak bir ortamda icrâ eder, zâhidâne bir hayat sürer.¹⁰⁸ İbnülemin Mahmud Kemal Bey'in "doğduğu günden öldüğü güne kadar safâ yüzü görmedi, yahut gördüğüne kani' olmadı" sözü¹⁰⁹ bir hakikattir. Mısır Halvân'daki odası ile ilgili tasvirler, onun bir zâhid kisvesine büründüğünün en belîğ resmidir: "Eşya namına odasında birkaç kanep, iki demir ayak üzerine konulmuş birkaç tahtadan ibaret karyola vazifesini görür bir şey, bir hasır seccade, bir çift nalın, bir divit, bir de divarda Hikmet Bey'in Efganistan'dan gönderdiği bir seccade".¹¹⁰ Zühd hayatını Mevlana okuyarak taçlandırır. Kendisinden dinliyoruz:

"İsmaili Ankaravi'ninki başta, Hind'in, Türk'ün elimde bir kaç şerhi vardı. Önceden Mesnevi'den kendime göre bir mana çıkarıyordum. Ondandı sonra şârihleri açıyor ve bazen onlarla ihtilafa düşüyordum. En nihayet Ankaravi'nin şerhiyle ittifak ediyor, o zaman çocuk gibi seviniyordum. Ankaralı çok büyük adam. İstanbul'a dön-

103 Sebilürreşad, 3 Mayıs 1328, 29 Cemaziye'l-evvel 1330, c. 8-1, adet 193-111, s. 193-194.

104 Topçu, *Mehmed Âkif*, s. 65.

105 A. g. e., s. 16.

106 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 17.

107 Topçu, *Mehmed Âkif*, s. 21.

108 "Hakikat, Müslümanların erkekleri için, şıklık nâmına cihaz katırı gibi donanmak yahud seyyar bir tuhafiyeye camekanı kılığına girmek ne kadar gülünç ise; din nâmına, zühd namına da, eski püskü paçavralar içine gömülerek hem Müslümanları hem Müslümanlığı terzil etmek o kadar sefil bir harekettir". Sebilürreşad, 6 Eylül 1328, 7 Şevval 1330, c. 9-2, aded. 211-29, s. 41-42.

109 Çantay, *Âkifnâme*, 18.

110 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 118.

düğüm vakit hiç bir yere gidecek halim yoktu. Fakat Ankaralı'nın kabrine gittim. Koca Türk Mutasavvıfı! Kabrinde hâllendim".¹¹¹

Tam bu noktada Yahya Kemal'i hatırlamak en doğru tavır olsa gerektir. Tanpınar anlatıyor:

"Bir gün Yahya Kemal'e neydi bu eskilerin hayatı? Nasıl yaşarlardı? diye sormuştum. Gülererek gayet basit, dedi, pilav yiyerek ve Mesnevî okuyarak. Medeniyetimiz Mesnevî ve pilav medeniyetiydi. Birkaç yıl sonra Bağlarbaşı'ndan Karacaahmet'e doğru inen yolda -kim bilir hangi vesile ile- canlanan mâziyi yakalama arzusuyla aynı düşünceye döndü: Medeniyetimiz Mesnevî ve cihad medeniyetiydi dedi".¹¹²

İşte Âkif de İsmail Dede'nin Kâinâtı başlıklı şiirinde çok iyi görüleceği üzere Mevlana'da kendisini idrak eden Yahya Kemal'in bahsettiği bu neslin bir halkasıdır. Âkif'e hareket noktası tarih olan ve kendi realitelerimize geniş ve esaslı şekilde dönüş yapan Yahya Kemal'i eklediğimizde milletimizin hakiki çerçevesini yakalama noktasında önemli bir merhaleye ulaşmış sayılabiliriz. Sezai Karakoç'un fikri de budur: "İlk bakışta, şiirlerinin özü ve biçimi bakımından doğu ve batı kadar" ayrılışlar da "belki de Âkif'in şiirini anlayabilmenin en iyi yolu onu Yahya Kemal'le bir arada düşünmektir".¹¹³ Türk-İslam kültürünün şairi olan Yahya Kemal'in bizzat kendisi de Âkif'i İslam'ın ahlâk ve akâidinin şairi olarak görür.

Peki, vaziyet bu olmasına rağmen Âkif'in tasavvufu "mahkûm" eden tavırlarını nasıl izah etmek lâzımdır? Bunu çöküşten kurtulmak için bazı kıymetlere çizilen sınırı daraltmakla açıklamak mümkün müdür? Hakkında müstakil bir kitap kaleme alan dostlarından Süleyman Nazif'in onun uzak ve yakın hedeflerine dair görüşleri bir fikir verebilir. O İbnü'l-Fârız'la Fuzûlî'yi pek sevmesine rağmen "ben âşıkım hemîşe sözüüm âşıkânedir" mısramı sanatına şiar edinen Fuzûlî tarzında bir beyit yazmamış yahut yazmış ise ilan etmemiştir.

"Mehmed Âkif yalnız Cenâb-ı Hakk'a, Hazret-i Peygamber'e, eâzım-ı eslâfa, cem'iyete, insaniyete ilân-ı aşk etti. Cânandan, hicrandan şikayete bedel, hemcisi-ne râci' mahrûmiyetlerden, sefâletlerden ve bilhassa İslam'ın dıçâr olduğu musibetlerden feryâd eder. Bu büyük şair, tabî'atin mehâsininden, eşcâr ve ezharın güzelliklerinden, güzel çehrelerden aldığı mâye-i tehasşüsüsü dâima gizlemiş, ketm edeme-

111 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 244.

112 Tanpınar, *Yahya Kemal*, s. 28-29.

113 Karakoç, *Mehmed Âkif*, I, 44.

diklerini cem'iyetin elvâh-ı mukadderâtına mezc etmiştir. O, Süleymâniye Camii'nin kubbesini Himalaya dağlarının en mürtefi' zirvesinden daha yüksek görür".¹¹⁴

Bazı şeyleri inkâr etmenin bir zarûret halini aldığı bu dönemdeki mevcut siyaset ve düşünce ortamı, Türkiye'ye özgü meseleleri belli bir sansür dâhilinde ele almaya elverişli bir manzara arzettiği için muhtemelen hâdisenin farkında olması gereken dostları bile hep öbür cephesi üzerinden bir Âkif portresi inşa etmeye çalışırlar. Tanpınar bunu "tam Müslüman olan, imanını ne tasavvuf ne panteizmin şaşırtdığı Âkif" diyerek¹¹⁵ veciz bir şekilde hülâsa eder. Bu vadede en dikkat çekici satırlar yine bir başka Âkif âşığı olan Midhat Cemal'e aittir: O Müslümanlığı, bir sanatkâr gibi değil, bir mütefekkir gibi sever. Onun içindir ki Secde, Leyla, Gece, Hicran gibi ihtiyarlığında yazdığı tasavvufî şiirlerinde bile his mistisizmi değil, fikir mistisizmi hâkim olur. Âkif tekke müslümanı değil, cami müslümanıdır; onda cezbeden ziyade secde vardır. Onun Müslümanlığı Arapça, Arap tarihçilerinin bir şey ilave etmedikleri bir Müslümanlıktır; Âkif'in esâtirli yani Acem tarihçilerinin efsaneye sardıkları, Acemce Müslümanlıkla münasebeti yoktur. Peygamberin hayatına masal katan Türk ve Acem tarihçilerinin aksine Arap tarihçilerinin yazdığı efsanesiz Hz. Muhammed'i tercih eder. Seciyesine hâkim olan cami ve medrese edebiyatına da hâkimdir. Bu nedenle Acem Müslümanlığından Türk Müslümanlığına geçen tasavvufu sevmez. O, Arap Müslümanlığının takva şairidir. Âkif şiirlerinde dervişliği ve kalenderliği zemm eder, Müslümanlığı kılıç ve çekiç dini diye sever. Âkif'in bir taraftan da kendi tarzında bir tasavvuf zevki vardı. Bazen Allah'ın yanına girerken küfrü ve imanı kapıda bırakan beyitlere hayran olur.¹¹⁶ Bütün bu verilerin sonunda tecellî ettiğini düşündüğümüz hüküm şudur: Âkif'in modernleşme ile İslam arasında gidip gelen tavır, burada tasavvufî dönem arasında kalmış bir çehreye bürünür. Bununla beraber ne derecede sansür edilirse edilsin sûffî neşvenin batılılaşma anafonda bile hissiyâtlar üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştığı bir gerçektir.

Medrese İle Mekteb Arasında Bir Vâiz

Mehmed Âkif mütefekkir bir kafaya, hassa bir kalbe, derin bir teessüre, coşkun bir lisana, gür ve kendisinden emin bir sese ve hemen herkesin anlayıp benimseyebi-

114 Süleyman Nazif, *Mehmed Âkif*, s. 11-12. Benzer bir durum Hasan Basri Çantay'ın aktardığı şu anekdotta da mevcuttur: Gece şiirini okuyunca "Hazret siz vâdîyi değiştirmişsiniz" diyen Hasan Basri Çantay'a "benim asıl vâdim bu idi. Ben şiirlerimi ce'miyete fâideli olsun diye yazdım" der. *Âkifnâme*, 25, 261.

115 *Yahya Kemal*, s. 86.

116 Kuntay, *Mehmed Âkif*, s. 270-271, 283-285.

leceği sade bir üsluba sahiptir. Düşüncelerini kaleme alışında olduğu gibi hakikati olduğu üzere söylemekten çekinmeyen bir samimiyetle yaptığı konuşmalarında da zerre tereddüt yoktur. Kürsüdeki çehresi itibarıyla mücesssem ahlâk ve hareket olan bu adamın vaiz cephesini her yönüyle kuşatan söz, “o alenen düşünen adamdır” ifadesiyle Midhat Cemal’e aittir. O ne istediğini çok iyi bilen bir Osmanlı sıfatıyla, bir türlü düzelemeyen ve her an daha vahim bir buhran şeklini alan atmosferde hâdiseleri zorlayacak derecede âcil ve zâhîrî tedbirler peşinde koştuğu için bir an önce ne yapıp yapıp halka ulaşmak ister. Vatan ve millete ait endişelerin tercümanı olur. Heyecanları o idare eder, toplumun kulağını o tatmin eder.

Hatimle teravih namazı kırdıran, İbnü’l-Fârız okuyan ve okutan bir vaiz olan Âkif’in bu yönü mütefekkir ve şair cephesinden bağımsız değildir. Üsluba mana koymasını bilmesi biraz da buraya dayanır. Şiir gibi bir edâya sahip olan kişinin sadâsının da şairâne olması şartı olmasa gerektir. Bu, devrin ızdırabını bile güzelleştiren bir üslubdur. Zaten kürsüyü dolduran her şey biraz da bu retorikte gömülüdür. Duygu ve düşünceleri orada vuzuh kazanır. Konuşmalarının muhtevası onunla var olur ve onunla şekil alır. Standart bir vaiz topladığı malzemeyi kendi adına kendi düşüncesi imiş gibi takdim ederken Âkif’in kürsüdeki konuşmalarında üsluptan fikre her şey sahiden kendisine aittir. Bir başka meziyeti de tefekkür dünyasında zaaf gibi duran şeyleri kürsüye taşıyarak kuvvet haline getirmesidir. Memleketi âdeta camiden idare eder, ancak cami cemaati içinde bir yere razı olmaz. Kürsüde din ve devlet namına konuşurken insanlara mâziye mahsus bir zamanı aşlamaya çalışır, halka iman telkîn eder. Cemaate konuşmalarıyla ayna tutar, onların etrafı ve kendi içlerini başka başka şekillerde görmelerine imkân tanır, dikkate alınmadan geçilen şeyler üzerinde durmalarını sağlamanın yollarını arar.

Mütefekkir cephesini hayatı ve fikirleri ile doldururken vaiz cephesinde fikre konuşmanın âhengi eşlik eder. Kişiliğinden hareket edildiğinde vaizlik müstakil bir meslek olmaktan ziyade bir düşünürün tabîî hasletlerinden biridir. Mücerred olandan ziyade müşahhas unsurlar etrafında arayışını sürdüren modernleşme döneminde Âkif’in vaizliğini besleyebilecek bir potansiyele sahip olan mütefekkir cephesi, kürsüdeki konuşmalarına çerçeve teşkil eder. Vaiz Âkif’le mütefekkir Âkif’in hareket noktaları, hamleleri ve ufukları aynıdır. İman ettikleri şeylere kendilerini tam vermiş görünürler. Hedef erbâb-ı tefekkürle avamın açık olan arasını kapatmaktadır.¹¹⁷ “Altı yüz seneden beri yalnız havassı düşünme düşünme avam olmuş gitmişiz” serzenişinin¹¹⁸

117 *Safahat*, s. 186.

118 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 29.

altında biraz da bu gerçek yatar. Bu nedenle kürsüyle sanatının arasındaki mesafeyi ortadan kaldırır, yaptığı konuşmaları şiire taşır, şiiri kalbe ait bir şey olmaktan çıkarır, bazen yazılarını vaaz formatına sokar, manzumelerini de sosyal birer hutbe yahud hasbihal şeklinde kaleme alır.¹¹⁹ Böylece gazete, dergiler ve matbuat da vaaz kürsüsüne dönüşür.¹²⁰ Bütün bunlar onun sanatında sohbetin nasıl bir yeri olduğunu gösterir. Hâliyle o vaiz cephesiyle her şeyin içinde, mütefekkir cephesiyle de her şeyin üstünde olmak gerektiği endişesine yabancıdır. Nitekim Mehmed Kaplan, Süleymaniye Kürsüsü'ndeki vaizi şöyle tasvir eder:

“Âkif, kendisinden önce Türk edebiyatında kimsenin yapmadığı bir işi yapıyor: Mâbede sokağı, dinin içine hayatı sokuyor. İnzivasında, insanların hallerini düşünen Yunus, bir gün: Kasdım budur: Şehre girem, feryâd ü figân koparam der. Fakat şehirde değil, ruhun içinde dolaşır. Âkif şehrin içine gerçekten giren ve feryâd ü figân koparan bir şairdir”..¹²¹

Erişirgil'in Kaplan'ı tamamlayabilecek kırattaki ifadeleri, Âkif'in mütefekkir-şair ve vaiz taraflarının tekabül ettiği yeri verebilecek vasıftadır: “Eğer bu memleket bir tehlikeye uğrar da halka heyecan verme, zafere inandırma lazım gelirse bugünkü neslin anlayacağı manzum yazıları Safahat'tan başka nerede bulacağız acaba”.¹²² Onun vaazlarının belli başlı hususiyeti işte buradadır. Bütün bu nedenlerle Âkif için vaazın zenbereğini bularak vaizliği yeniden kuran adam hükmünü vermekte bir sakınca olmasa gerektir. Mezarlıkta, hastanede, kahvehanede, meyhanede, çarşı-pazarda, Bayezid, Fatih, Süleymaniye, Balıkesir Zağanos Paşa ve Kastamonu Nasrullah camilerinin kürsülerinde konuşur, özellikle de “aylar bize hep Muharrem oldu!” dediği Balkan savaşları sırasında “yanan can, yırtılan ismet” ve sel gibi akan kanlar neticesinde¹²³ heyecanlı vaazlar vermek gerektiği kanaatine varır, on binlerce cemaat huzurunda şiirini okur, yurdun kanlı manzaralarını nazarlarda tecessüm ettirir, kürsü bulamazsa oturduğu yerden haykırır. Din adamını cami içine hapsolmaktan kurtarır, sadece cemaate hitap etmez, ruhunun iniltilerini gazetelerde neşreder. Şiirlerinde, makalelerinde, hutbelerinde seçtiği ayetlerle okuyanda ve dinleyende Kur'an'ın şimdi nâzil olduğu hissini uyandırır. Kelâmullâh'dan bölümler okurken bütün kalpleri haşyet içinde bırakır.¹²⁴ İhtiraslarının birçoğunu cami kapısının dışında bırakarak te-

119 A.g.e., I, 600.

120 Meselenin din-siyaset ilişkileri açısından yapılan bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri -Hilâfet ve Meşrâtiyet-*, İstanbul Dergâh Yay. 2001, s. 84-91.

121 Mehmed Kaplan, *Şiir Tahlilleri*, İstanbul 1954, s. 123.

122 Erişirgil, *Mehmed Âkif: İslâmcı Bir Şâirin Romanı*, s. 7.

123 *Safahat*, s. 198.

124 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 35.

miz ve âsûde bir kalp ile Allah'ın evine giren binlerce halktan istifade etmenin imkânlarını yoklar. Onların bu topraklar için daha faydalı bir hale getirilemediğine hayıflanır.¹²⁵ Bu arada dönemin meseleleri içinde perişan bir vaziyette bulunan cemaate, camide Allah huzurunda toplu durduğunuz vakit kalbiniz aynı imanla attığı halde camiden çıkınca niçin böyle olmuyor? diyerek bir de sitemde bulunur.

Dış âlemin aksiyonu içinde İslam'ı yeniden inşa etmenin peşine düşen Âkîf'in hayatında yapmak istediklerinin birçoğunu potansiyel olarak konuşmalarında bulabiliriz. Onun vaizliği memleketin talihi üzerinde acı acı düşünen bir profile sahiptir. Bazen kürsüde insanlara asıl söyleyeceğini söyleyen bir şeâmet peygamberine benzer. Bir örnek olmak üzere fikirlerini aynen naklediyoruz:

“Esef olunacak bir cihet var ki o da tarihin tekerrürü sözü bize gelince musibetin tekerrürü gibi bir manâ ifade ediyor... Âlem-i İslam, asırlardan beridir, göklerin, yerlerin dilinden bir şey anlamaz oldu. Hâlbuki her zerrenin kalbinde bir manzûme-i şemsiye mündemiç olduğunu gören; maâdinin bile bir derece-i tekâmül geçirdiğini cemâdâtın lisanından duyan urefâsı, ulemâsı vardı. Dest-i kudretin kitâb-ı kâinâta yazdığı sahifeleri artık okuyamadıktan başka, gece gündüz okuduğumuz kitâb-ı münzeli de nerde ise hiç bize söylemeyecek bir hâle gelecek”.¹²⁶

İslam dünyası yüzlerce seneden beri Allah'ın kahrından ve celâlinden başka bir tecellisini görmediğine göre yapılacak şeylerden biri de artık O'nun nûr-ı cemâli ile tecellî etmesini niyâz etmektir.¹²⁷ Bu vadede o, sesine sindirdiği hüzünlü “ey âlem-i İslam'ı ezen, inleten Allah!” yeter artık diye seslenir.¹²⁸ Bu cinsten ifadeleri Âkîf'te istediğimiz kadar bulabiliriz. Memleketin aldığı manzara karşısında kendisini virane yaşçısı baykuşlar gibi hisseden bu kabına sığmayan adamın üslubu, bu noktada sü-kûnet ve muvazeneye muhtaç görünür. Her an yol göstermekten sakınmayan bir edâ ve sadâ ile hemen her şey hakkında konuşur, ayetleri tefsir eder, işlerin kötü giden tarafını gösterir. Yazılarında olduğu gibi konuşmalarında da belli fikirler çalkalanıp durur. Düşüncelerinde olduğu gibi vaazlarında da arayış içine girmekten çekinmez.

Muhataplarının üstünden bakan fakat onlarla aynı seviyede konuşan ve bütün bir ömrün muhasebesini yapan Akîf'in vaiz modeli Süleymaniye kürsüsünde temsîlî olarak konuştuğu seyyâh Abdürreşid İbrahim Efendi'dir. Sibirya'nın buzlu sahalarn-

125 Mehmed Âkîf, Hasbihal”, Sırat-ı Müstakim, 17 Haziran 1326, 22 C. Âhir 1328, c. 4, aded. 95, s. 290.

126 Eşref Edib, Mehmed Âkîf: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları, I, 34, 270.

127 A.g.e., I, 65.

128 Safahat, s. 303.

da yetişerek daha genç yaşında Çarlık Rusyası ile mücadeleye başlayıp Rusya Türkleri arasında muharrir, kadı, siyasetçi, Türkiye'nin gayr-ı resmî temsilcisi diye tanınır. Bütün ömrünü mücadele ile geçiren bu adam, Asya'yı, Afrika'yı, bütün Şark'ı baştan-başa yıllarca dolaşp gezer. İslam kavimlerinin hemen hepsini tanır, içlerinde yaşar, gerileme sebeplerini yakından görüp tetkik eder, bir asra yakın olan ömrünü bu âlemin silkinip şahlanmasına vakfeder. Bütün Müslüman Türklerin mümkünse coğrafi ve siyasi değilse medenî ve sosyal bağlarla Türkiye'ye bağlanmalarını temin etmek için çalışır.¹²⁹ Efendi'nin şahsında konuşan aslında Âkif'in kendisidir. Hâliyle dinin son yurdu olan bu toprakları eksen olarak görmesinde şaşılacak bir şey yoktur.¹³⁰ Ehl-i sâlib'in nüfuzu altında yaşayan Müslüman milletlerin din değiştirmeye mecbur edilmemelerinin önündeki en büyük engel, Türkiye Müslümanlarının tüm inkıraz alâmetlerine rağmen hâlâ diri bir şekilde hayatlarını sürdürmesidir. Âkif bu güzergâhta Bayezid Camii'nde verdiği vaazda mevcut felaketlerin sebeplerini irdeler. Bunların başında kavmiyet yüzünden meydana alan tefrika gelir. Ecnebler kavmiyet denilen bu illeti, zamanında fethi düşünülen memleketlere savaştan evvel gönderdiğimiz, ordunun adeta "talifatü'l-ceyşi" olan akıncıların yerine ikame etmekte ve böylece bütün kavimleri bir arada tutan rabita-i diyanet'i ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Fatih Kürsüsü'nde eski zaman yadigârı tevekkül ve katlanışa kürsüde âdeta isyan eder. Burada inşad ettiği şiirde, o muazzam mâbedi dolduran sesiyle "tecellî etmedin bir kere Allâhım cemâlinle/Şu üç yüz elli milyon ruhu öldürdün celâlinle!" diyerek¹³¹ bütün cemaati vecd ve haşyet içinde bırakır, atalet kavramı üzerinden Müslümanlara seslenir:

"Âlem fezâ dediğimiz şu ucu bucağı olmayan boşluk içinde dönüp duruyor. Hiçbir zerre kendi seyrinden, faaliyetinden geri durmuyor. Yer yürüyor, dağ yürüyor, taş yürüyor. Hiçbiri âtil değil, hepsi çalışıyor, her şey çalışıyor. Hâlık-ı kâinat bile keyfiyetini tasavvur edemeyeceğimiz bir faaliyetle kâinatı idare edip duruyor".¹³²

Safahat'ta bunu "yer çalışsın, gök çalışsın, sen sıkılmazsan otur/...boş durmuyor Hâlık bile/Bak tecellî eyliyor bin şe'n-i gûnâgûn ile" diyerek¹³³ dile getirir ve ekler: "Sükûn nedir, onu görmüş müdür ki uzviyyât?"¹³⁴ Bu vadide Müslümanların şevket-

129 *Safahat*, s. 163-164, 191 vd.; Eşref Edif, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 236-237.

130 Mehmed Âkif, "Hutbe ve Mev'ıza-üçüncü mev'ıza", *Sebilürreşad*, 7 Şubat 1328, 14 Rebiülevvel 1331, c. 9-2, aded 232-50, s. 407; *Safahat*, s. 194.

131 *Safahat*, s. 199.

132 Mehmed Âkif, "Hutbe ve Mev'ız-ikinci mev'ize-" *Sebilürreşad*, 31 Kanun-ı Sani 1328, 7 Rebiülevvel 1331, c. 9-2, aded. 231-49, s. 389-45.

133 *Safahat*, s. 27.

134 *A.g.e.*, s. 259.

li zamanlarını hatırlatır. Devre hâkim olan zihniyet ve dünya görüşüne paralel olarak dinin sahîh şeklinin yaşandığı ashâb devrine avdet etmeyi önerir. Eslâfa seslenirken âdetâ mesafe koyduğu şeylere dönüş yapar: “Ey eslâf-ı güzîn! Acaba mezarlarınızın yarıklarından bakıp da ahlâfınızın bu günkü halini görüyor musunuz? Toprağınızda bir bâkiye-i rûh yok mudur ki hurûş etsin de ölmüş kalbleri uyandırsın, dalâle sapmış fikirleri yola getirsin!”¹³⁵ “Serâpâ iman”¹³⁶ dediği Süleymaniye Camii’nde verdiği vaazda, inkırazı tasvir ederken gözyaşı döker. Mâzi ile hâlihazır durumu karşılaştırırken bu eseri değil yapmak, korumaktan âciz olduğumuza ağlar. İslam sizin inanır görüldüğünüz şeyler değil ihtarında bulunur. Gazzâlî’nin şahsında nasıl çalışılması gerektiğinin usûlünü billurlaştırır. Hiç okuyup yazmayan avamla ne dünyaya ne de âhirete yarayan bir yığın nazariyat ile uğraşan okumuşların birbirinden farklı olma-
dığından dem vurarak ilmin kıymetinin artık amelî hususlarda toplandığını söyler.¹³⁷

Balıkesir’de Zağanos Paşa Camii’nde imansızlıktan başka bir şey olmadığını söylediği ye’se hucum eder. Muvaffakiyetin bütün sırrının vahdette olduğunu anlatır.¹³⁸ Mâziden sadece ibret alınabileceğini bir daha vurgular. Rumeli’yi fethedenleri idealleştirir. Rumeli’yi baştanbaşa feth eden bu topraktan yetişmiş o kahraman ecdadın torunları olduğunuzu ispat etmelisiniz der. Müslümanların geriliğinin sebeplerini din ve dünya işlerine bigâne kalmakta görür. Herkes bu devletin batacağına inandığı için hiç kimse yek-vücûtl olup terakki eden Avrupa’nın seviyesine ulaşmayı düşünmemiştir. Tefrika sebepleri ortadan kaldırılsa celâlî tecellî cemâliye dönüşür, İslam’ın o eski şevketli günleri tekrar geri gelir.¹³⁹

16 Kasım 1920’de Kastamonu Nasrullah Camii’nde verdiği vaazda millî hareketi niçin desteklemek gerektiğini herkesin anlayabileceği bir tarzda anlatırken Avrupa seviyesine erişmenin gerekçelerini âklî ve naklî açıdan temellendirmeye çalışır. Devirdeki herkes gibi Batı’dan geri olduğumuzu söyler. Hayat maddî ve cezrî artık Avrupalıların eline geçtiğine göre onların ilimlerini, fenlerini almalı; fakat kendilerine asla inanmamalı ve kapılmamalıdır.¹⁴⁰ Çünkü san’at ve ilmin milliyeti yoktur.¹⁴¹ Di-

135 Mehmed Âkif, “Hutbe ve Mevâ’iz-ikinci mev’ize-” Sebilürreşad, 31 Kanun-ı Sani 1328, 7 Rebiülevvel 1331, c. 9-2, aded. 231-49, s. 389-45.

136 *Safahat*, s. 158.

137 Mehmed Âkif, “Hutbe ve Mev’ıza-üçüncü mev’ıza”, Sebilürreşad, 7 Şubat 1328, 14 Rebiülevvel 1331, c. 9-2, aded. 232-50, s. 405-408; *Safahat*, s. 188.

138 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 52.

139 Mehmed Âkif, “Mev’ıza”, Sebilürreşad, 12 Şubat 1336, 21 Cemaziye’l-evvel 1338, c. 18, aded. 458, s. 183-186.

140 Mehmed Âkif, “Nasrullah Kürsüsünde”, Sebilürreşad, 25 Teşrinisani 1336, 15 Rebiülevvel 1339, c. 18, aded. 464, s. 250.

141 *Safahat*, s. 192.

ğer taraftan bizim de en az Avrupalılarla Amerikalılar kadar asabiyet-i diniye meselesinde taassup sahibi olmamız lazımdır.¹⁴² Vatanın savunması farz olduğuna göre, bu farzın bağlı bulunduğu sebepleri elde etmek farzdır. Kastamonu'nun kazalarında verdiği vaazlarda da aynı meseleye daha acı bir dille devam eder:

“Ey cemaat-i Müslimin! Ecdadınız size dünyalar kadar vasi bir memleket, dünyaları titreten bir devletle tarihler dolusu mefahir bıraktılar. Ya siz evladınıza miras olarak acaba ne bırakıp gideceksiniz? Her karış toprağında binlerce şehidin hisse-i şayiası bulunan namütenahi Müslüman yurtlarını elimizden çıkara çıkara bugün öyle bir hale geldik ki artık maazallah yeni bir ric'ate imkân yok. İmkân olduğunu farz etsek meydan yok! Önümüzdeki düşmanı sürüp çıkarmazsak arkamızda dini, iman, ırzı, namusu, evlâdı, ayali barındıracak bir karış yer kalmamıştır. Bunu hiçbir zaman hatırınızdan çıkarmayınız”.¹⁴³

Konuşmalarını ve yazılarını bir kül olarak göz önüne getirince Âkif'in bir vaizde aradığı temel hususiyetlerin neler olduğu pekâlâ görülebilir. Müslüman cemaate lâzım olan şey içtimaiyattır. O halde yeryüzündeki bütün Müslümanların zulmet, sefalet ve esaret içinde yaşadığını; sefil bir millet elinde kalan dinin kabil değil yükseltilemeyeceğini bilmeyen ve anlamayan vaizi kürsiye yanaşturmamalıdır. O kürsiye oturan kişi her şeyden önce milletin mâzisini ve hâlini bilerek cemaati istikbale hazırlamalıdır.¹⁴⁴ Mülhid yahud muânnit fikirleri devirecek kudreti kendilerinde görmeyenler, Hakk'ın yolunu bulabilmek için bir hayli mücâhede geçirmiş olmayanlar irşâd mevkiine çıkıp da Allah'ın kullarını idlâle kalkışmamalıdır. Vaizlik, nâsihlik ve mürşidlik gayet müşkil vazifelerdir. Bu vazifeyi îfâ edecek adamın sebîl-i hakkı tanıması yeterli değildir, o caddeye çıkan yolların nerelerden sapma ihtimali olduğunu iyice bilmelidir. Çünkü yanlış yol tutanlara dalâlettesin! demekle iş bitmez. Onların oraya nasıl düştüklerini ve oradan ne şekilde çıkacaklarını tamamıyla tayin ettikten sonra biçârelerin eline yapışmalıdır. “Hele tekfir, tehdid makamında ele alınacak silahlardan değildir. Zira bunun îkâ' edeceği mevt-i manevîyi duyacak hisler pek azaldı. Onun için sus kâfir oldun! nidâsı top gibi patlasa yine kuru sıkı telakkî olunacak!”. Esasa imanı olmayanları cehennemle korkutmak yahut o pek tuhaf bir kılığa sokulan cennetle avutmak mümkün değildir. Diğer taraftan derse çıkacak hoca, aldığı icazetnâme haricinde nasıl sıkı bir imtihandan geçiriliyorsa, vaaz kürsüsüne çıka-

142 Mehmed Âkif, “Nasrullah Kürsüsünde”, Sebilürreşad, 25 Teşrinisani 1336, 15 Rebiülevvel 1339, c. 18, aded. 464, s. 250-251.

143 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 63-64.

144 Mehmed Âkif, *Hasbihal*, Sırat-ı Müstakîm, 17 Haziran 1326, 22 C. Âhir 1328, c. 4, aded. 95, s. 290.

cak mürşid-i kâmile de orayı dolduracak ehliyete sahip olup olmadığı sorulmalıdır. İdeal vaiz portresi budur. Mevcut portre ise Âkif'in mâzi ve hâlihâzır vaziyet ile her an yapmış olduğu geniş hesaplaşmanın bir parçası olarak şudur:

“Ömründe medrese, mektep görmemiş; üç beş uydurma hadis ile sekiz on şeni’ masaldan başka sermaye-i ma’rifet edinememiş ümmî vaizler kürsülere tasarruf edeliden beri bu millet-i merhûme¹⁴⁵ dini umacı hey’etinde, sâhib-i şeriatı da -haşa-yeniçeri ağası fitratında tahayyül etmeye başladı! İslam’ın o pâk, o nezîh, ilâhî sîmâsı bir çoğumuzun hayalinde silindi gitti... Üdebâ-yi ulemadan Ziya Paşa merhum: Bizde gayet mühim iki vazife vardır ki ya bililtizam en ehliyetsiz ellere tevdi olunur: Biri Nahiyeye müdürlüğü, diğeri çocuk lalâlığı diyor ki biz buna bir de vaizliği ilave etmek için hiç düşünmeğe hacet görmüyoruz”¹⁴⁶

Zamanın bütün ilimleriyle beslenen, fikir ve hareket adamlığı birbirinden bağımsız olmayan Mehmed Âkif, Fatih kürsüsünde görüleceği üzere bir kısım din adamlarını irşâd kürsülerini işgal eden kimseler, vaiz geçinen kişiler olarak nitelendirir. Konuşmalarını hurafelere boğan bu adamlar kendilerine inanmayanları tekfir ederler, kızıl, kâfir olarak görürler. Vaazlarını İsrailayatla malûl hale getirirler, halkı yerli yer-siz korkuturlar. Böylece o asırlar önce Mevlana’nın bu sınıfa yönelik tenkidlerini modernleşme devrinde bir daha aktüel hale getirir. Modern dönemde kendisini idrak eden bir vaiz olarak Âkif, insanı her an muayyen hususlara çağırın ve zaman zaman pervasızlaşın bir sesle, zekâsının ve mizacının peşine takılır, mevcut manzarayı bir tek sözle değiştirmenin çarelerine bakar. Bu bakımdan batılılaşma döneminde Müslümanlığın aktığı kanala uygun olarak meselenin tek bir izahı olacağını varsayar. Klasik gelenekte bir mütefekkir muhtelif seviyeye göre yazdığı eserlerinde muhataba göre farklı dil kullanırken modern dönemde nazariyata karşı kendisini hissettiren tavır pratiği öne çıkarttığı için avamla havassın arasındaki mesafenin ortadan kaldırılması temel dertlerden birisidir. Kafasına koyduğu şeyi diline tesbih etmesinin ve öğrendikleri şeyleri gerile gerile insanın yüzüne fırlatmasının onun karakteristik vasıflarının başında gelmesi biraz da burayla alakalıdır. Sessizliğin büyüdüğü bir hengâmede konuşmalarıyla bu dehşet sükûtu yırtar, İslam dünyasının içine düştüğü uzletin belini kırmaya gayret verir. Cumhuriyet kurulduktan sonra açıktan açığa mücadele devrini kapatır. Tavrını, bu sefer sükûtle ortaya koyar.

Peki, Âkif kendi çizdiği vaiz profilinin neresindedir? Selefi vaizlerle birleştiği ve ayrıştığı noktalardan hareket edildiğinde onun vaiz geleneğinde durduğu yeri ortaya

145 Millet-i merhûme tabiri *Safahat*’ta da geçer. bkz. s. 189, 208.

146 Mehmed Âkif, “Tefsîr-i Şerîf”, Sebilürreşad, 2 Ramazan 1330, c. 8-1, aded. 206-24, s. 454.

koymak mümkündür. Vaaz kürsüleri pek çok şeyi halka aktarmada kullanılacak büyük bir kuvvet unsurudur. Devletle maşeri vicdan arasında bir köprüdür. Halkı idare eden gizli dizginlerden biri olan vaizler efkâr-ı umumiyenin dikkatini belli noktalarda yoğunlaştırmak, devlet siyasetini tervic ettirmek için bir denge âmili olurlar, halkın kalbini ve kafasını genişleterek onları kalbleriyle düşünür, kafalarıyla hisseder hale getirirler.

Klasik dönemde imanı muhkem hâle getirmenin yollarını arayan vaizleri besleyen kaynaklarla modern dönemde, mevcudu tasfiye etmenin peşine düşen vaizlerin kaynakları aynı değildir. Bu mistik hüviyetten uzaklaşmayı beraberinde getiren bir beslenmedir. Klasik gelenekte vaizler tasavvuftan beslenir, onların hâkim hasleti her şeyden evvel bir kalp adamı olmalarıdır. Âkif de gıdasını oradan almasına rağmen kendisinin devriyle olan diyalogu, zaman zaman mistisizmi inkâr etmekten hoşlanan bir görüntü vermesine sebep olur, neredeyse devrinin düşüncelerini benimser hâle gelir.

Klasik ve modern zamanlarda Müslümanların İslam'ı hak ettiği şekilde yaşamadıkları temel meseledir. Bununla beraber bu noktada her iki dönem arasında bir mâhiyet farkının mevcudiyeti bir gerçektir. Âkif vaazlarında Gazzâlî ile Mevlana'ya gider, Hz. Ömer'i referans verir. Fakat bu gidiş klasik gidişten farklı olarak devrin icbarları doğrultusunda idealize edilen dini anlayışı güçlendirme namınadır. O tarihte Müslümanlığın tam manasıyla yaşanmadığı kanaatindedir. Bu görüşüyle eski devirden ayrılma da paradoksal olarak İslam'ın kâmilan yaşanmadığını ileri sürdüğü o zamanları, ulaşılması gereken bir hedef hâline getirir. Ayrılığın en derinleştiği noktada bunun anlamı şudur: Âkif ne kadar uzaklaşırsa uzaklaşsın geçmişinden kaçamaz. Ne zaman böyle bir eğilim içine girse orada mâziden aksetmiş çizgiler görünür. Yerleşmiş telakkileri ciddiye alma derecesi onun içtimâî îmâna verdiği ehemmiyetle doğrudan alakalıdır. "Hani sînende yarıp geçtiği yol Yıldırım'ın"¹⁴⁷ mısraı geçmiş zamana duyduğu hasretin en veciz ifadesidir.

Her iki dönemde de şiir bütün hayata istikamet veren bir tebliğ aracıdır. Kürsüye hükmetme şekli ve bu zemine hemen her istediğini taşıması ile klasik vaaz geleneğinden ayrıldığı kesin olan Âkif "Namık Kemal gibi şiiri düşüncelerine tebliğ vasıtası" kılarken selefleriyle birleşir, Mevlana'nın yolundan gider. Nitekim kendisi: "Mesnevî'sinde mürşid olan Hazreti Mevlana, Divan-ı Kebir'inde çok kuvvetli bir şair olduğunu gösteriyor"¹⁴⁸ der. Fakat son asırda vaziyet başkadır: Asırlarca içinde

147 A. g. e., s. 206.

148 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, I, 110, 402.

yaşadığımız bir medeniyet dairesinden çıkarak, mücadele halinde bulunduğumuz başka bir medeniyetin dairesine girdiğimizi ilan ettiğimiz, onun değerlerini açıkça kabul ettiğimiz dönemde dikkate alınması gereken gücü vaazlarına taşır, hayata dair taşınması gereken metafizik endişeyi doğrudan ifşâ etmez. Daha çok tahammülü imkânsız realiteye ümit kapısı açmanın derdine düşer. Esas olan aksiyondur. Klasik vaaz meclislerinde böyle bir dil yoktur. Onlar devirlerinin ötesinde her zamanın üslubu ve hayat görüşü ile konuşurlar. Asıl olan ayrılık buradadır. Bütün problemlere rağmen Âkif hâlâ halka vaiz olarak seslenmeyi denediğine göre bu sınıfın bütün hayata hâkim olabilecek vasıflar taşıdığı bir realitedir. O yönüyle de geçmişle mutabıktır.

Sonuç

Müslüman tarihi, siyasi ve kültürel bir çerçeveye sahiptir. Ancak modernleşme tecrübesi zaruri olarak siyasi tercihleri öne çıkarır. Tabiatıyla bu tercih zaruri olarak kültürel neticeleri beraberinde getirir. Asırların biriktirdiği hemen her şey tenkide tabi tutulur. Yaşanılan şartların devletin ve dinin aleyhine döndüğü inkıraz devrinde yenilik bir iptilâ hâlini alır. Dönemi yaşayanlardan biri olan Âkif de işte bu mecrada mevcut imkânların nasıl muhafaza edilebileceğine dair arayışlar içine girer ve dikkat kesildiği hususları bir vaizin retoriğiyle meydana serer. Zaten devleti ve dini kurtaracağı düşünülen fikirler batılılaşma asırlarının retoriği haline gelen şeylerdir. Mütefekkir-şairin gündelik bir iş gibi gördüğü vaazlarına hangi zaviyeden bakılırsa bakılsın kendi neslini ilgilendiren her meselenin üzerine dönemin icbarları doğrultusunda eğildiği görülür. Onun yegâne meselesi, o günün içinden çıkmak, bir şevki sonuna kadar sürdürmenin imkânlarını ele geçirmektir. Devrin hazin realitesine karşı mücadele ederken, her söylemek istediğini ne yapıp yapıp mutlaka söyler. Bu nedenle konuşmalarında bir sohbe lazım olan o tatlı hal edası yoktur. Modernleşme sırasında Osmanlıyı taşıyabilecek vasfa sahip fikirlerin peşine düşen; şiir, yazı ve çevirileriyle mensup olduğu millete ait hemen her şeyin dava vekili olan Âkif, fikirlerinin realiteyle beraber olmasına çok ehemmiyet verir, tecrübe etmediği şeyleri kaleme almaz ve konuşmaz. Siyasi akîdelerinin oluşumunda din ü devlet endişesi ilk sıradadır. Yaşadığı toplumu değiştirmek ve mukadder felâketinden kurtarmanın çarelerini ararken modernleşme ile İslam arasında bir uzlaşmanın gerçekleştirilmesi gerektiğini varsayar. “Tekniğini alalım, kültürü kalsın” mantığı ile Batı medeniyetine İslamî bir aşırı yapılabileceğini düşünür. Modern batıda vücut bulan fikrî ve siyasi her şeyi İslam’ın kendisinde arar. Esas kabul ettiği ölçülere uygun vaziyeti Asr-Saadet’te arayıp bulur. Batı’ya doğru akış zaruret hâline geldiği için meseleleri halletme usûlünü oraya olan hayranlık idare eder. Müslümanlığı da buna uygun bir çerçevede şekillendirmeye çalışır. Bu yönüyle münşîlerinden biri olduğu çağdaş İslam düşüncesinin

modern hayatla İslam'ı telif etmeye tekabül ettiğinin pekâlâ farkındadır. Devir tarafından vaz edilen meseleleri, İslamî bir perspektiften hareketle çözüme kavuşturmaya çalışırken, teklif edilen her düşüncenin geleneksel değerler bakımından neye mal olacağını ise tartışmaz.

İslam'ın bu yorumlanmış tarzı modernleşmenin mi yoksa Müslümanların mı işine yarıyor sorusunu sonraki nesillere bırakmış gibidir. Âkif'in bu noktadaki artışı ve tamamıyla şahsî diyebileceğimiz tecrübesi ise bütün bunları bu topraklara mensup bir Müslüman olarak düşünebilmesi ve İslam'ın hâlâ bu toprakların yegâne vasfı ve kıymeti olduğu fikrinden hiçbir şekilde taviz vermemesidir. Hâliyle bir mütefekkî için uzlet ve istiğnânın neredeyse imkânsız olduğu o med-cezir atmosferi içinde, düşünceleri zaman zaman gel gitler yaşar, bazen de mahrekinin dışına çıkar. Vaizliğine rağmen fikirleri eski çerçeveye sığmaz. Zaruretlerin sevkıyla yönelmek zorunda kaldığımız bu dönemde nelerin kaybedildiği değil nelerin kazanılması gerektiği öne çıktığı için hayatı yeni baştan, yeni esaslarla kurma hayali kurar. Yönelindiği dünyanın dayandığı felsefî temelleri sorgulayacak kadar vakti yoktur. Günün hayatına cevap vermediğini düşündüğü hususlarda yaşadığı devrin aleyhine döner, şeklin esasa galip olmasına karşı çıkarak “devr-i melâl” ve “leyâl-i azâb” olarak nitelendirdiği mâziyle açıkça hesaplaşır. Hedef istikbali fethetmektir. Bütün bu nedenlerle devrin düşüncesini inşa eden mütefekkîlerdeki paradoksal yapı, yerli kalarak modernleşmenin imkânlarını arayan Mehmed Âkif'te de mevcuttur. Onda birinden ötekine geçebilmesine hayret edilebilecek pek çok şey mevcuttur. O akranları gibi geçmişten uzaklaşma imkânları aradığı nispette tekrar oraya yaklaşma çareleri arar, kırılan zinciri bağlamanın imkânlarını yoklar. Bu yaklaşım ve tavır İbn Haldun'un şahsıyla özdeşleşen çevrimsel tarih anlayışının bir Türk düşünürü olan Âkif'in şahsında yeniden aktüel hale gelmesidir. Sade ve rind-meşrepte bir insan olan Âkif ne kadar istikametini Batı'ya çevirmiş görünürse görünsün bir taraftan da yavaş yavaş Şark'a doğru kaymaya çalışır. İlgili araştırmalarda bu gidiş son kaleme aldığı şiirlerine hasredilse de onun köklü tenkidler yönelttiği mâziyi hasretle araması çok daha evvellere çıkan manzûmelerinde de belirgindir. Nitekim onun kaynaklarına bakıldığı zaman orada hem Türkistan-Horasan hattından akarak Diyâr-ı Rûm'u inşa eden bir yapının ağırlığı hem de yönelinen yeni güzergâhın esas çizgilerini dikkate alan bir oluşumun hâkimiyeti müşahade edilir. Böylece o mensup olduğu dünyaya yaklaştığı nispette oradan uzaklaşmanın, uzaklaştığı nispette de oraya dönmenin çarelerini arar.

Hayatını idrak ettiği devirle en geniş manasında ve en esaslı vasfında birleşen ve devrinin ağzından konuşan Âkif'i gelenekten ele aldığı konuların mâhiyeti, meseleyi vaz ederken tercih ettiği üslubu ve mevzusuna tasarruf şekli olmak üzere birçok

özellik birden ayırır. Onu klasik zamanlara mensup bir vaizden farklı kılan en temel özellik şudur: Aklen ve fikren tasavvuf ekseninde hareketin esas alındığı geçmişte İslam mistik yollarla gündeme taşınırken modern dönemde bundan vazgeçilerek tamamen rasyonel bir tavrın peşine düşülür. Akıyla selefi bir yaklaşım sergilese de duygularıyla oraya ait olmadığını ihsas etme ihtiyacı hisseden şairin şahsında çok iyi görüleceği gibi bu da tezatları beraberinde getirir. Zaten muhiti, yetişme tarzı ve zihnini yoğuran gelenek onun kesin olarak ve baştan aşağı yeni olmasına elverişli değildir. Bir başka ifadeyle kayıtsız ve şartsız olarak fikrinin adamı olduğu görüntüsü verse de zaman zaman siyasi hâdiseleri idare eden zarûretleri ihsas etmek zorunda kalan Âkif, yeni fikirlerin eski tarzda savunulacağını bildiği için vaaz kürsüsüne çıkar, bir vaiz profiline bürünür. Yerli unsurlara dayanmadan savunulacak herhangi bir yeniliğin tutmayacağını bilir. Bütün bunlar da göstermektedir ki fikrin hayat ve kitle üzerine yapacağı tesirin kürsüden geçeceğine inanan şairin şahsında ifadesini bulan tüm o tenkidlere rağmen vaizlik, o devir için bir ihtiyaca cevap vermektedir.